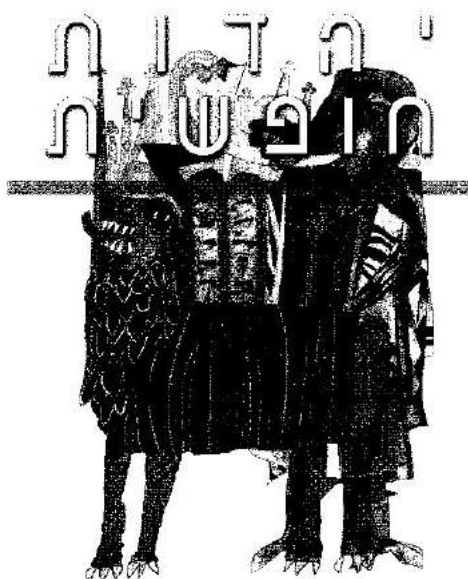

תוכן עניינים

4	עורך	בית המקדש, עבר זמנו משבטל קורבנו
5	אברהם בורג	ציונות היא מימוש היהדות
8	ראובן גרבר	מהלכה לתהליך ב"מורשת ישראל"
13	יצחק מילין	משמעות ביטול אפליית נשים בצבא
15	אודי מנור	כמו באמריקה
18	דן מלר	רשעות איזמה שאין לה כפרה
20	גדעון ברוידא	חילונים בשירות הדת
22	אורי בן צבי	העכשוויסטים - על חילונים תועים ומטעים

בשער: בן שאן, האלגוריה השלישית, 1955

עיונים

24	יעקב מלכין	הכמיהה לרוחניות בקרב חילוניים
29	יהודה באואר	היכן היה אלוהים? היהדות החרדית ויחסה לשואה
39	פליס פזנר-מלכין	אמנות הפסל והתמונה ביהדות
47	אבי בליזובסקי	מי הוא אתאיסט?
49	דן מלר	הגיונים אתאיסטים על לא-כלום
51	עמרם גמליאל	בשבת האפיקורסות
54	עודד לבנה	זהותו של היהודי החילוני
58	צופיה מלר	המבנה הספרותי של מגילת רות
62	יוסי פריצקי	חילוניות כברירת מחדל
63	מיכל סלע	הזכות להיקבר בכבוד
65	ידידיה יצחקי	כופרים ראשונים-אנטולוגיה יהודית
67	ידידיה יצחקי	סקירת ספרים חדשים

מערכת:

העורך: יעקב מלכין
 עורך ומלבי"ה: אורי בן צבי
 עורך מדור ספרות: ידידיה יצחקי
 עורכת לשונית: צופיה מלר
 חברי מערכת: גדעון ברוידא, דן מלר
 עורכת תדמית ותמונות: פליס פזנר-מלכין

המערכת: ת.ד. 71186, ירושלים 91711
 טל. 054-866270

E-mail: bzuri@netvision.net.il

עיצוב: איקן מס מדיה

מחיר הגיליון: 30 ₪

ISSN 0793-1379

כתב עת זה נכתב ונערך על-ידי מתנדביו
 ובתרומה כספית של תומכיו

בימים אלה החלה לנדוד במכללות ובבתי-ספר תערוכה דוקומנטרית "אמנות ביהדות - 3000 השנים הראשונות" בהפקת מית"ר - המכללה ליהדות כתרבות, כשהיא מלווה בתוכנית לימודים המוקדשת לאמנות הפסל והתמונה - המקום והתפקידים שמלאה בתרבות העם היהודי מימי התנך ועד ימינו. במאמרה של אוצרת התערוכה, פליס פזנר מלכין בגליון הנוכחי, נידונה הבעייתיות הכרוכה בתופעת האמנות ביהדות ובמושגים "האמנות היהודית" "האמנות ביהדות" ו"יודאיקה".

בגליונות הקודמים "יהדות חופשית" שילבנו תמונות של יצירות פסלים ותמונות אשר מלאו תפקידים בחיי התרבות של חברי העם היהודי בעידן התנך, בעידן ההלניסטי ובימי הביניים. בגליון זה הננו מביאים צילומי יצירות אמנות של אמנים יהודיים בני ימינו, הפועלים בישראל ובארצות התפוצה היהודית.

בימינו, כמו בכל עידני תולדותיה של תרבות העם היהודי, נוצרות בעם היהודי יצירות אמנות המושפעות מהאמנויות שהתפתחו בעמים אחרים, אשר בשכנותם או בקרבתם חי העם היהודי: בספרות, אדריכלות, פיסול, ציור, מוסיקה, קולנוע, תיאטרון, טלביזיה ורדיו.

יצירות בכל הספרויות והאמנויות מייצגות את היהדות כתרבות כיון שהן ממלאות תפקידים בחיי התרבות של יהודים בימינו, ממלאות תפקידים בחיי רוב המשפחות היהודיות בישראל ובעולם.

כל המבקש להתודע ליהדות - חייב להתודע למיגוון יצירותיה בספרות, בהגות, בהלכה, באמנות הפסל והתמונה ובאמנויות ההצגה, באורחות החיים ובמורשת התרבותית, במנהגים ובדרכי החגיגה - ביהדות החילונית וביהדות הדתיות.

בית המקדש עבר זמנו משבטל קרבנו

היהדות היא תרבות פלורליסטית ומתפתחת. בכל עידן משתנים פניה של התרבות ודתה. בימינו נגמלו היהודים והיהדות אחת ולתמיד ממנהגים פגאניים של קורבנות ומקדשם.

הקורבנות לאלים השונים התפתחה בעם היהודי האמונה באחדות האלוהים הרוחני, בו האמין: "כי הגיעה בזאת העורמה האלוהית שנמחה זכר עבודה זרה והתקיימה הפינה הגדולה והאמתית באמונתנו, והיא מציאות האלוה ואחדותנו..." (שם).

ההתנגדות לקורבנות בדברי הנביאים

לדעת הרמב"ם השקפה זו היא המשך ישיר לטענת הנביאים שהתנגדו אף הם לאמונה כי אלוהי ישראל זקוק לקורבנות. הוא מסתמך על דבריהם, בהביאו דברי שמואל, ישעיה וירמיה: אמר שמואל: "החפץ לי בעולות זבחים – כשמוע בקול אדוני?" (שמואל א' ט"ו, כ"ב), ואמר ישעיהו: "למה לי רוב זבחים יאמר אדוני... (ישעיהו א' י"א) ואמר ירמיה: "כי לא דברתי את אבותיכם ולא ציויתם ביום הוציא אותם מארץ מצרים על דברי עולה זבח כי אם את הדבר הזה ציויתי אותם לאמור שמעו בקולי והייתי לכם לאלוהים ואתם תהיו לי לעם (ירמיהו ז' כ"ב).

היהדות היא תרבות פלורליסטית ומתפתחת. בכל עידן משתנים פניה של התרבות ודתה. אין דומה תרבות ישראל בעידן התנ"ך לתרבות ישראל בעידן ההלניסטי-ביזנטי או לתרבות היהודית רבת הזרמים המנוגדים בימי הביניים. אלו ואלו שונים תכלית שינוי מפני היהדות בימינו.

היהודים והיהדות נגמלו אחת ולתמיד ממנהגים פגאניים של קורבנות ומקדשם.

מקורית של היהדות. התפשטותו בעמים מייצגת שלב חדש בהתפתחות הדת והתרבות האנושית. בתי הכנסת, שאמצו על-ידי העמים הנוצריים והמוסלמיים, התפשטו, בד בבד עם העלמות בתי המקדש וטקסי הקרבת חיות שחוטות שעמדו במרכזם.

ההסבר ההיסטורי של הרמב"ם

בספרו "מורה נבוכים", מציע הרמב"ם הסבר היסטורי – פסיכולוגי לאימוץ מורשת "עבודה זרה" של קורבנות ומקדשים על ידי בני ישראל. לדעתו, לא היתה לאלוהים ולמשה ברירה אלא להרשות ליהודים להמשיך להקריב קורבנות גם לאלוהי ישראל "שכן לא ישתנה טבע האדם מן ההפך אל ההפך פתאום", (מורה נבוכים חלק ג' פרק לב).

אומר פרופ' עמוס פונקנשטיין, בספרו "טבע היסטוריה ומשיחיות אצל הרמב"ם": לדעת הרמב"ם היה המשך מנהג הקורבנות, "ויתור לדרך המחשבה האלילית בה היה נתון העם בגלל הרגליו בעבודה זרה והצורך להרגילו בהדרגה לתרבות מונותאיסטית". מסביר הרמב"ם: "לא גזרה תבונתו ותחבולתו של הקדוש ברוך הוא, המפוארת בכל בריאותיו, שציוונו להניח מיני העבודות ההם ולעוזבו ולבטלם, כי אז היה זה מה שלא יעלה בלב לקבלו. כפי טבע האדם שהוא נוטה תמיד למורגל. והיה דומה אז כאילו היה יבוא נביא בזמנו זה שיקרא לעבוד ה' ויאמר: ה' ציווה אתכם שלא תתפללו אליו, לא תצומו ולא תבקשו תשועתו בעת צרה, אבל תהיה עבודתכם – מחשבה מבלתי מעשה".

אשר למקדש, אומר הרמב"ם כי אלוהים "בתבונה עורמתו" לא רק ציווה להמשיך להקריב קורבנות אלא ציווה לבנות בית מקדש שבו יעשו את הדבר הזה: "ומפני זה השאיר יתברך מיני העבודות ההם והעתיקם מהיותם לנבראים ולעניינים דמיוניים שאין אמיתות להם, לשמו יתברך, וציוונו לעשותם לו יתברך וציוונו לבנות היכל לו "ועשו לי מקדש" (שמות כ"ה ח).

בנין בית המקדש ("ההיכל") היו, לפי הסבר זה, המשך לאותה תחבולה אלוהית חינוכית שהתכוונה להרגיל את העם למונותאיזם בהדרגה, על מנת לגמול בהדרגה את העם מהרגלי העבודה הזרה. כך, אומר הרמב"ם, הצליח האלוהים לגרום לתמורה, ובמקום

עם גבור הויכוח על הריבונות בהר הבית מושמעים שוב ושוב קולות, המבקשים לבנות מחדש את בית המקדש ולחדש את המנהג הפגאני של הקרבת קורבנות.

מי צריך בית מקדש?

רוב העם היהודי בימינו, אינו רואה עצמו חייב בשמירת מצוות ההלכה, לא כל שכן בהקרבת חיות שחוטות על מזבח במקדש.

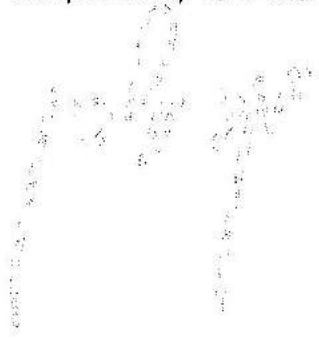
בעידן התנ"ך הקריבו יהודים קורבנות חיות ליהות בשלושה מקדשים: בירושלים, בבית אל ובדן. רוב היהודים הקריבו בימים ההם גם לאלים אחרים "על כל גבעה רמה ותחת כל עץ רענן". לפי עדות ירמיהו היו יהודים שהקריבו קורבנות ילדים וילדות, שנרצחו על מזבחות בגיא בן-הינום, (שבין הר ציון והסינמטק בירושלים כיום).

בעידן ההלניסטי-ביזנטי היה בית המקדש בירושלים מרכז הפולחן לכל העם היהודי אף שרוב העם חי מחוץ לארץ ישראל, לא העלה קורבנות ביישוביו והסתפק בתשלום מסים למקדש בירושלים.

מאז חורבן בית המקדש השתנתה היהדות

מאז חורבן בית המקדש החלה היהדות להשתנות כדת וכתרבות. בתי הכנסת שנוצרו על-ידי גולים יהודים בתפוצה, היו מנוגדים באופיים ובפעילותם לאלה של בית המקדש. גם בארץ ישראל הפכו בתי הכנסת, בהדרגה, לגורם בעל השפעה מכריעה על עיצוב פני היהדות בימי בית שני, ובייחוד אחרי חורבנו. כשירושלים חרבה בפעם השנייה – חרב עמה גם בית המקדש. בתי הכנסת הקהילתיים היו למרכזי לימוד מקומיים למבוגרים וילדים, לחגיגות, לבתי-דין, ולפעילויות קהילתיות מגוונות. אמר פילון האלכסנדרוני: "מה הם בתי כנסת אם לא בתי ספר לחוכמה ויישוב הדעת, וצדק, ויראת האל, וקדושה, והמידות הטובות, בהם ניתן לקלוט ולהעריך את האנושי והאלוהי כראוי". (פילון 144).

בבתי הכנסת התפתח סוג חדש של דת יהודית, מנוגדת לדת המקדש: דת ללא קורבנות, דת שמרכזיה אינם כפופים לממסד כוהני או ממלכתי מרכזי, ראשיה אינם עוד כוהנים בעלי ייחוס אלא חכמים או מורים רבי השפעה, הנשכרים על ידי מנהיגי הקהילות (פרנסים, מפרנסים וגבאים גובי מיסים). בית הכנסת וקהילת התרבות שלו הם יצירה

ציונות היא מימוש היהדות

לקראת רוחניות ישראלית ציונית חדשה

אברהם בורג *

היהדות לדמוקרטיה. אין אלוהים יותר בתהליך מרגע נתינת התורה.

ישנה הנחה שמניחה, שבחיינו של האדם הדתי ברמת המיקרו, וכתוצאה מכך בחייה של האומה הדתית, אלוהים הוא נוכח פעיל. מכאן עולה השאלה: העם היהודי דמוקרטיה או תאוקרטיה? כך מלכתחילה, וממילא כך עד הבדיעבד היומימי שלנו. זה נכון שלעתים זה נראה כך, זה נכון שלעתים חסיד שוטה שאינו מבין את עומק המשמעות של יחסי אדם – אלוה בגרעין היהודי, חושב שהיות רובוט משמעו היותך מאמין. אבל אליבא ד'פרופסור ליבוביץ', אותו אני רואה כמורי ורבי, אלוהים איננו פקטור בפרקטיקה האמונית של היהדות. מן האמירה של 'לא בשמיים היא', דרך תנורו של עכנאי, בה מנסים באמצעים נסיים, כאלה ואחרים, להוכיח את נוכחותו של האלוהים, באה היהדות ואומרת לאלוהים 'רבים ויחיד, הלכה כרבים', אתה יחידו של עולם, אולם אנחנו רבים ומשום כך הלכה כמונו. אין לו לאלוהים מה לחפש בתהליך ההלכתי, אין לו מה לחפש בתהליך של הפרקטיקה היומימית.

זהו מאבק מאוד גדול, כי לא כל התיזות היהודיות מקבלות אותו, אבל ללא ספק ה' mainstream של הרציונאליזם היהודי, וליבוביץ' הוא הבולט שבבולטיו, נסמך על הרמב"ם ועל חז"ל. הפרקטיקה היהודית איננה צריכה את אלוהים כנוכח יומיומי. ושרשרת האוטוריטה, שרשרת הפיקוד היהודי ברורה בנושא הזה. משה קיבל תורה מסיני, ומסרה ליהושע, ויהושע לנביאים, ונביאים לזקנים, הם מסדרה לאנשי כנסת הגדולה, ובכך הפכה

אברהם בורג הוא יו"ר הכנסת * הדברים שנאמרו בדיון על ספרו של יגאל עילם – 'קץ היהדות'.

כל-כך הרבה אגדות, כל-כך הרבה אסוציאציות נקשרו לסוגיה זאת, ואני אספר אך אחת: עולה משה בשמי מעלה (בגמרא, ערכים דף ט"ז). אלוהים נותן לו את התורה, והוא אומר לו חוץ מהתורה שבכתב, יש חמדה שגנחה עמי, תורה שבעל-פה. אומר לו תן לי אותה. אומר לו לא, היא מחכה למישהו שידרוש כתרי אותיות, עקיבא בן

יוסף, רבי עקיבא. אומר לו למה הוא ולא אני? האגדה המופלאה הזאת ממשיכה בכך, שאלוהים לוקח אלוהים את משה רבנו ומושיב אותו בסוף שורה שמינית בבית מדרשו של רבי עקיבא. הוא מקשיב ללימוד, ואיננו מבין דבר ממה שמדובר שם, כנאמר, 'לא היה יודע מה הם אומרים'. מלמד רבי עקיבא איזושהי הלכה, וגם הם, התלמידים, אינם מבינים, והם שואלים את רבי עקיבא רבי, מנא לך? מאיפה אתה יודע? אומר להם רבי עקיבא, הלכה למשה מסיני. יושב לו שם משה האליגורי, שעבר לשם במכונת הזמן, נוכח, ואיננו מבין. אחר כך נאמר, נזה דעתו של משה רבנו. המשמעות ברורה, תורה ניתנה לבני-אדם, בידך הדבר לעשותו.

אלמלא גיוש ספרד לא היתה נולדת הציונות

הזכות של האדם המפרש פוגמת לעתים אפילו בשלמות המונותאיסטית. אנחנו נתנו לעולם את תפיסת האלוהים האחד, את המונותאיזם. לפעמים אני אומר לעצמי, ראה זה פלא, איך אלוהים אחד מיוצג בכנסת עלידי שש

יחיאל שמי, חיות, 1957

מפלגות. אבל זה סיפור שצריך לתהות עליו בעת אחרת. כך וכך שנים נאבקו בית שמאי ובית הלל ביניהם, עד כדי שפיכות דמים בבית המדרש. בשיאו של העימות יצאה בת קול ואמרה 'אלו ואלו דברי אלוהים חיים והלכה כבית הלל'. לכאורה פרדוקס. אם יש אלוהים אחד, אז יש לו אמת אחת. והנה אנו מתווכחים על פרשנות אמירתו של האל. אני אומר זאת הפרשנות, והיא יכולה להיות רק אחת; וזולתי אומר זאת הפרשנות, והיא יכולה להיות רק אחת, כי אין שתי אמיתות במונותאיזם. והנה כמסופר יצאה לה בת קול ואמרה 'אלו ואלו דברי אלוהים חיים'. ייתכן פלורליזם בתוך היסוד האחד של האמת. עד כדי כך מתחו את מעטפת ריבוי הדעות.

נכון ששרשרת האקזיסטנציה היהודית היא שרשרת של תפארות ותורבנים, אבל שום חורבן איננו רק הרס. כל חורבן הוא סיומו של פרק ותחילתו של פרק מפואר הרבה יותר, שלא יכול היה להיפתח בלי סיומו החד והנוקב של הפרק הקודם. אי-אפשר להבין את ניקוי המערכת האלילית של בית ראשון בלי חורבנו

שבסופו של דבר שם קץ לריבוי האלימים. איאפשר להבין בסופו של דבר את תום עונת הקורבנות שאליבא ד'רמב"ם היא בכלל פשרה של האלוהים עם האדם, ולא מלכתחילה, בלי חורבנו של בית שני.

ואיאפשר להבין את תחילת הציונות אלא בתוך השורש הגלותי שלה. אלמלא גירוש ספרד, לא היתה צפת; ואלמלא קבלת צפת, לא היה שבתאי צבי; ואלמלא שבתאי צבי, לא היתה נולדת ההשכלה; ואלמלא ההשכלה, לא היתה נולדת הציונות.

בתוך התהליך של מה שנראה כרבולוציה ציונית, של שבירת הכלים, של או-או, או גולה או משהו אחר, ישנם תהליכי משנה חבויים או גלויים, שמעידים על כך, לטעמי, שהציונות היא אבולוציה ולא רבולוציה.

יגאל עילם כתב ספר בשם 'קץ היהדות'. המילה הזאת 'קץ', היא מילה מאוד אטרקטיבית בספרות המודרנית. אני לגמרי לא בטוח שהשימוש במילה 'קץ' בעברית עניינו רק קץ במובן של סוף. אני חושב שיש בעברית גם תחושות נוספות למילה קץ. שימו לב שבחלק מן הפרחים הקוץ הוא סופו של הפרח, והקוץ הוא סוף השנה, אבל אחרי-כן מתחיל מעגל חדש, כשבתוך הקוץ גם טמונים הזרעים שמוליכים את הלירה החדשה, ובתומה של השנה יש ראש השנה, ומתחיל הגלגל מחדש, ואולי בקץ אחד נגלה של היהדות טמונות התחלות רבות אחרות.

אלוהים לא ישאר אילם בשפה שבה השבענו אותו

אדגים את הדברים בשני משפטים, משני גדולי דור שהשפיעו עלי מאוד, גרשום שלום ויאיר צבן. אומר גרשום שלום, בשבועת אמונים

האם משך הגולה היה תאונה? האם היה זה עניין שנכפה על עם ישראל, או שמא היתה זו צורת הקיום היחידה שהתאימה לתפיסה הדתית?

לשפה שלנו, שכתב ב'1923, בספרו 'דברים בגו'; 'אלוהים לא ישאר אילם בשפה שבה השבענו אותו אלפי שנים לחזור לחינו'. תחשבו על המילים הראשונות של הציונות, גאולת הקרקע, וגאולת האדם, וגאולת העם. מאיפה לקוחה המילה הזאת 'גאולה'? האם היא מילה מקרית? או סתמית? היא מילה טעונה ביותר. היא מילה עם אוצר מילים ואסוציאציות ודינמיקות, שלקוחה מתוך העומק הפנימי של הציפייה היהודית לקץ הימים הרעים ולתחילתם של הימים הטובים. הרמב"ם אומר בעצם ימי הדיכוי הגדול של ימי הביניים, של הרדיפות של ערב וספרד, שאין בין ימינו אלו, ימי השעבוד לימות המשיח, אלא שעבוד מלכויות בלבד. מעולם לא ציפו לזמן אחר אלא לזמן של שלום וסוף כיבוש חמן של איכות.

פעם שרנו 'מעל פסגת הר הצופים'. שיר נפלא, שיר ציוני של חזרה ארצה. אין כמעט אירוע, שלא שרו אותו. השורה האחרונה של השיר הציוני הנפלא הזה אומרת: 'יבוא המשיח, יבוא'. וזה לקוח מהציונות הברדיצ'בסקית, הברנרית, השוברת קשר, הלכאורה רבולוציונית.

במקום אחר קרה משהו נוסף. הרצל כתב את תורתו ליהדות הממלכה האוסטריו-הונגרית. יהדות גרמניה לא קיבלה אותו, והוא עשה פניית פרסה ופנה למהפכנות המזרח אירופאית. והנה, המהפכנות הרוסית, על תכניה החבריים, הלאומיים והחזרה מן

ההתבוללות, באה ארצה והקימה את הישות הישראלית בארץ ישראל. יהדות זו מהווה 50 אחוז מהחברה שלנו שכבר טענתי שהיא יותר אבולוציה מרבולוציה.

פעם אמר לי יאיר צבן את אחת התובנות הנוקבות ביותר כדי להבין את יהדות ארצות האיסלם. אם יהדות אשכנז נראית כמרד כנגד היהדות, הציונות של יהדות ספרד היא מימוש היהדות. אין רק יהדות אחת ואין רק ציונות אחת ואין רק ישראליות אחת. השבט שהקים את המדינה איננו יותר השבט הדומיננטי היחיד. ישנם עוד שבטים בארץ, עם קריאה אחרת, עם פרשנות אחרת, עם מחוייבות לא פחות גדולה, ליהדות ההיסטורית ולציונות המודרנית.

הציונות היא ביטוי רצונו של העם היהודי להפסיק להיות נודד

מרבית לדבר בימינו על פלורליזם. פלורליזם זה משהו שהאמריקאי אומר לפעמים ברמה השטחית והמיידיית be flexible, do it my way. פלורליזם נשען על האמירה הפטרנליסטית של סובלנות, ויש משהו פטרנליסטי בסובלנות. יש עומק גדול מסובלנות והוא לקבל את האמת של הזולת כשוות מעמד לאמת שלי. כלומר, האמת שלי, והאמת שלך היא אותה אמת.

ישנן כמה וכמה תקופות יהודיות. תקופה תנ"כית, תקופה נבואית, תקופה רבנית, תקופה קבלית, תקופה גלותית. אחד הדברים המדהימים ביותר בזהות היהודית של דורנו היא שכל תקופות העבר מובעות בה, כמעט בלי מלחמה פנימית. מי היה מעלה על דעתו לפני 200 שנה במזרח אירופה, שחב"ד תעבור

בורג: יהדות כארגז מבלגן

כשהייתי בצבא והגעתי למעמד של קצין, הצ'ופר הכי גדול שלנו היה שמונת לנו להחזיק במסדר את הציוד בתוך ארגז ולא בתוך קיטוב. זה נחשב לצ'ופר שרק יחידו סגולה זכו לו. והנה הגיע מסדר המח"ט. כל הקצינים והחיילים של הגדוד עומדים במסדר, ומגיע מתן וילנאי המח"ט. לדי עומד חייל בשם שמאי, שהגיע לאחר - מכן לדרגות מאוד גבוהות בצבא. הארגז שלי מאורגן ומסודר, כיאה לבנה של משפחה מאוד יקרת, גרביים בפינה אחת, תחתונים בפינה שנייה, חדשת בפינה שלישית וכך הלאה. אצל שמאי מהומת אלוהים. געליים, וגרביים, ומכנסים, וכובעים, הכל בבלגן גדול, מגיע מתן וילנאי, שמיסודו משתייך לאסכולה שלי, ורואה את הארגז של שמאי, וחשכו עיניו. הוא רועם עליו בקולו תמתני ואומר לו שמאי: 'המפקד, בשביל מה החייל צריך ציוד? בשביל להשתמש בו, בוא נבדוק, בורג ואני, מי מגיע ראשון לציוד. תגיד מה אתה צריך, הוא יש לו ארגז מסודר, אני יש לי ארגז מבלגן. נראה מי מגיע ראשון לציוד, ומתן, שיש לו את הנשמה הספורטאית אומר, 'אין שום בעיה? תביאו תחתונים'. מגיע אברום בורג, מזיז את הגרביים הצידה, מזיז את הנשפיות הצידה. מגיע שמאי, מבצבץ תחתון, מנישך אותו החוצה, ובוה זה נגמר.

יש לי הרגשה, שבהקשר הזה, היהדות, אליבא ד'יגאל עילם, בספרו 'קץ היהדות', היא ארגז מסודר מדי, בשעה שהציוניזם היהודית היא למעשה ארגז מבלגן, שכל דיכפין יתני ויאכל בו. אחד מןשך את זה, ואחד לוקח את זה. וכתיבה של ציוניזם ציוני בת 35 מאות שנים יש בה תכל, מכלל הסוגים. יש בה דת, ולאום, ומדינה, ומולדת, וגולה, וגאולה. כל הדברים מעורבבים בה באיזה שהם אסוציאציות כל - כך קרובות אחת לשנייה, שקשה מאוד לסדר את זה באיזושהי שכלתנות בלי-כן קרה.

ככה בלי מלחמה של המימסד הדתי נגדה, של משיח חי? שזה ממש משיחיות שקר בהגדרה הפנימית ההלכתית שלה. אבל אנחנו מקבלים את התקופה הזאת, ואת התקופה הרבנית, ופלורליזם הוא בעצם לקבל לא רק את כל הגדרות דורנו, אלא גם את כל הגדרות העבר של העם היהודי, שבאות לידי ביטוי כולן בדורנו. הגלות בתוך ארצנו, הלאומיות בתוך ארצנו, הדתיות בתוך ארצנו, החורבניות בתוך ארצנו. הכל בא כאן לידי ביטוי, והכל קיים, הכל שריר וקיים, והכל שווה בפני המקום.

היהדות באה ואומרת, אין לאלוהים מה לחפש בתהליך ההלכתי. אין לאלוהים מה לחפש בתהליך של הפרקטיקה היומיומית. אתה יהודי של עולם, ואנחנו רבים, משום כך הלכה כמונו.

ובמעשי נסים. ומי שחוזר למיתולוגיה של יהושע בן נון חוזר גם לערכים הכהניסטיים שנטועים בתנ"ך. ומי שעיקר את העידון

סטטוס קוו שאני אחכה עד שאתה תיעלם, ואתה תחכה עד שאני איעלם.

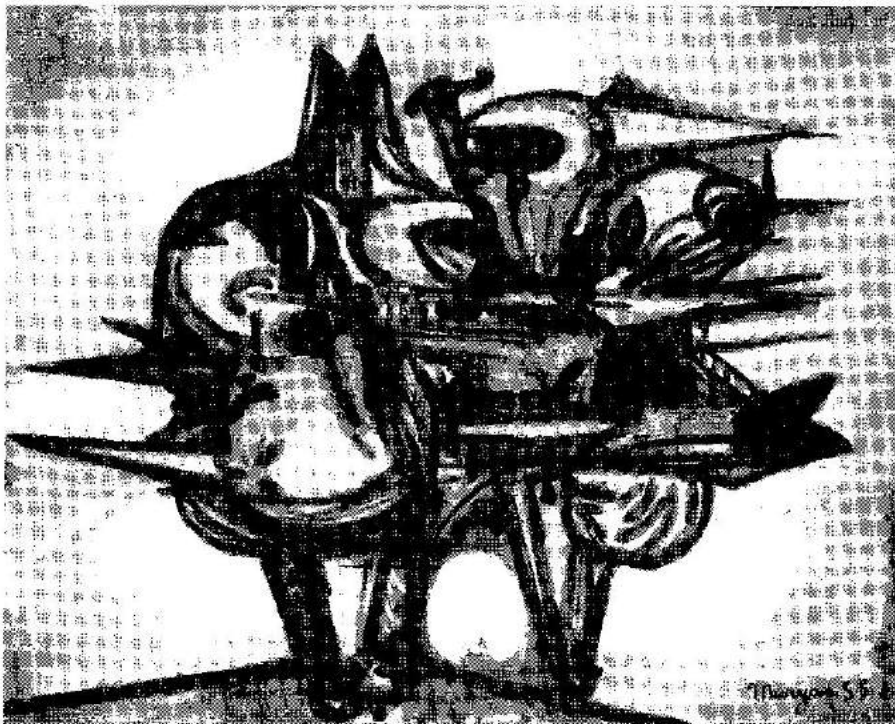
השאלה שמצריכה דיון היא, לא מי ישתלט על מיקרופון הזהות בדורנו, אלא מי הפקיר אותו. החברה היהודית בישראל, היא החברה היחידה בעולם הדמוקרטי שבה 'רוב' של 20 אחוזים מצליח לכפות את דעתו הרוחנית על 'מיעוט' של 80 אחוזים. זו תופעה מדהימה שאני לא מבין אותה לא במישור הפוליטי וגם לא במישור התרבותי.

הציונות אליבא ד'בית מדרש של יגאל עילם, בספרו 'קץ היהדות', היא ציונות נכה, שרבים מצעיריה מצביעים לה הצבעת אי-אמון. החיפוש הכל-כך מאסיבי של דור צעיר שנוסע להודו לחפש רוחניות, אומר שיטנו מימד חסר בפרקטיקה הכל-כך עכשווית וכל-כך יישומית של 'נלבישך שלמת בטון ומלט'. חסר מימד של רוחניות טרנסנדנטלית אקזיסטנציאלית, שהציונות לא ידעה לתת לו בתור מכשיר יישומי.

ולכן אני רוצה להציע נוסחה שלקוחה מאבי רביצקי, מלפני הרבה מאוד שנים, המדברת אלי מאד. אין רק יהדות ואין רק ציונות: צריך לחפש סינתיזה מרתקת ביניהן. אני אציע כאן אחת. הציונות היא ביטוי רצונו של העם היהודי להפסיק להיות גרף. אני לוקח את גורלי בידי. והיהדות, כפי שאני מבין אותה, וכפי שאני חושב שרבים מאתנו מבינים אותה, היא אמצעי המניעה שימנע ממני מלהפוך להיות רדף. רק ציונות לא תבטיח את קיומו של העם היהודי, רק יהדות לא תבטיח את קיומו של העם היהודי, ורק השילוב ביניהם יאפשר לנו לתת fair chance למאבק על העתיד הלאומי שלנו כאן בארץ.

מי הפקיר את המיקרופון?

נאמר במקורות, שסנהדרין שדנה עונש מוות אחת לשבע שנים, היתה נקרת בית דין קטלנית. אין כמעט עונש מוות אמיתי בפרקסיס היהודי. אין מחייב עמלק ואין שבעה עממים, כי בא סנחריב ובלבל את האומות. אלפיים שנים של הומניציאה היו לערכי היסוד המאוד "ימי בית-ראשונים" בסביבה המזרח תיכונית. עד שבאה הקראות של בן-גוריון ומחקה את כל עידוני הגולה ואת כל עידוני היהדות, גם תורת ארץ ישראל, גם תורת ירושלים וגם תורת בבל, והחזירה באיזה Ctrl-Alt-Delete במין Reset, את כל היהדות חזרה להירואטם של יהושע בן נון, והמצביאים, וכיבוש הארץ בבת אחת

מריאן, ללא כותרת, 1955

היהודי, הפילוסופי, המורלי, הניסיוני של ההתנסות היומיומית, היתה דווקא הציונות החילונית, שניסתה לעשות רבולוציה ויצרה סירוס רוחני.

היהדות הדתית, שבתוכה אני חי איננה נקיה, כי היהדות הדתית לגוניה עדיין לא הגיבה להפתעה או לטראומה, (תלוי את מי אתה שואל), שעניינה הקמת המדינה. החרדיות איננה היהדות ההיסטורית, כפי שהציונות איננה הלאומיות ההיסטורית. שתיהן תגובות מודרניות מרתקות לסקולריזציה. שם נולדו שתיהן. אחת תגובה כזאת, אחת תגובה כזאת. נכונות מאוד מצד עצמן, כמו הרפורמה, כמו הבווד, וכל מיני תגובות אחרות שניסו להגיב בטווח הארוך נותרו הציונות והחרדיות זו מול זו. החרדיות לא תיעלם, הציונות לא תיעלם, ומכאן ואילך מחפשים עקרון חדש ליחסים שאינם מושתתים על היעלמות הזולת. לא

אני מאמין שצריך לטפח את השיח בין הציבור החילוני לבין הציונות הדתית. זה עשוי להוליד סינתיזה מרתקת. החרדיות רכה כמו גבינה בכל הנושאים שקשורים ללאום, לארץ ישראל, לגבולות הארץ, וכו', וקשה כאבן צור בכל מה שנוגע לסוגיות של האדם בישראל. הציונות הדתית קשה כמו גרניט בכל סוגיות ארץ-ישראל, וארץ-ישראל השלמה והגבולות, ורכה הרבה יותר בהתייחסות לכלל ישראל. דווקא על נושא האדם בישראל, דווקא על נושא הזהות, דווקא על נושא קבלת הזולת, ניתן לייצר רוחניות ישראלית ציונית חדשה, שהמשמעות שלה תהיה שמדינת ישראל תהיה מדינה יהודית דמוקרטית.

* הדברים נאמרו במסגרת רבישיח שהוקדש לספור של פרופ' יגאל עילם 'קץ היהדות', במסגרת 'מרתון חילוני' מס' 4, שקיימה מית"ר - מכללה ליהדות כתרבות, במועדון צוותא, ביוני 2001.

מהלכה לתהליך ב"מורשת ישראל"

ראובן גרבר, ליל הסדר הראשון בירושלים, 1950

בחינה מחודשת של לימודי היהדות בבתי-הספר הממלכתיים

דתיים שונים, מחשיבותה של יהדות העת החדשה. אך מי אשר חפץ ללמד יהדות חיה, יהדות שמסריה משמעותיים בהווה, הרי שראוי ללמדה מתוך השקפה ישנה-חדשה. להלן מוצעת השקפה הומניסטית-אחדותית, המבוססת על הגות ציונית-רוחנית, והראויה למציאות הישראלית.

"היה היה פה חלום נפלא לפני שנולדתי"

השקפה יהודית-ישראלית השתלמותית, מהווה דרך-על בין שתי השקפות סותרות: בין יהדות טרום-ישראלית לבין ישראליות חפה מיהדות. בניגוד לשתיהן, ההשתלמות המתמדת הינה תפיסה אורגנית מבחינה רעיונית: שורשיה ביהדות ההיסטורית, גזעה הוא המהפכה הציונית, אשר צרפה יחדיו מסורת ותרבות מערבית, וצמרתה בקיום הישראלי. השקפה זאת רואה ב"ישראליות, את השלב הנוכחי בהתפתחותה הערכית של החברה היהודית, ואת השותפה בתהליך הקידמה, בהיסטוריה."

כתרבות המתפתחת באמצעות פתיחות לחברה המערבית ותרבותה. תרבות מוגדרת כהישג החברה בענייני מדע, ספרות, אומנות וכו'. לעומת זאת, המונח 'מורשת' נתפס ככינוי למסורת הדתית אשר הונחלה לנו מאבותינו. אך בין 'מושגי היסוד' שבמסורת הרבנית לבין תודעת התלמידים במגזר הממלכתי-כללי

"סבי היה לוחם, בכדי שאבי יהא איכר, בכדי שאני אהיה משורר."

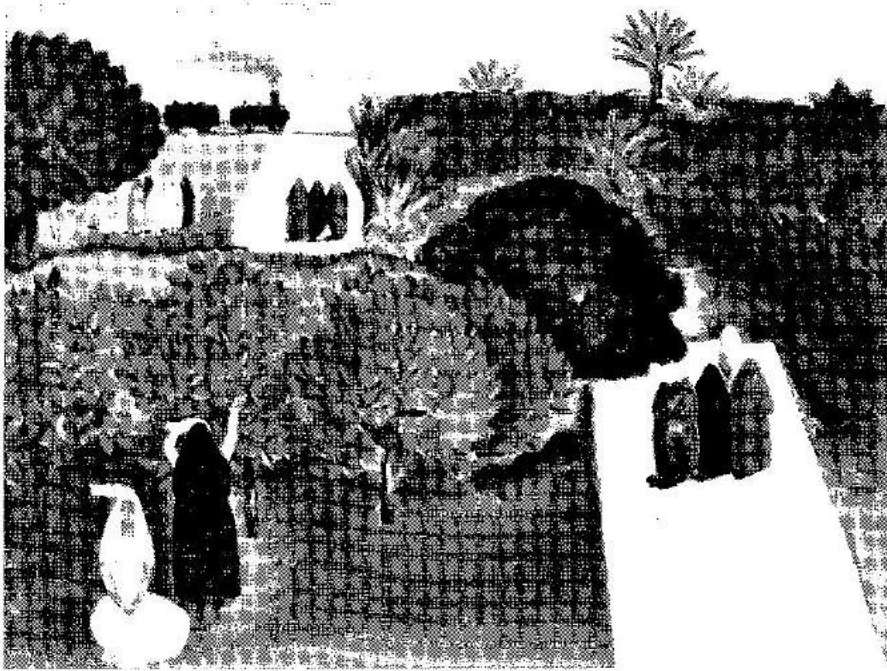
במדינת ישראל ניצב סולם היסטורי-תודעתי אשר התפתח בכמה שלבים: עידן ההשכלה, היווצרות התנועות היהודיות המרכזיות בעידן המודרני, המהפכה הציונית והמציאות הישראלית. אכן, ניתן ללמוד על מקורות מכוננים מתקופות מוקדמות יותר, כשם למשל, שמתבוננים על מוצגים מוזיאוניים. ניתן גם להתעלם, כשם שעושים ציבורים

ראובן גרבר

שאלת זהותה היהודית של החברה הישראלית-דמוקרטית לנוכח השסע בין החילוניים לדתיים, מהווה נושא מרכזי בשית הישראלי. שיה מתמיד זה עלה לאחרונה שוב לכותרות לנוכח הכנסת נושא 'מורשת ישראל' למערכת החינוך, על-ידי שרת החינוך לימור לבנת. זהו עוגן אקטואלי להעלאת השקפה עקרונית לגבי מהותה של 'מורשת ישראל' ולהתרת דילמה קיומית-לאומית זאת.

בעיתונות נכתב כי נושא זה מהווה המשך יישומו של דו"ח ועדת שנהר. אך מן הראוי ליתן את הדעת על שינוי הכותרת. דו"ח שנהר נקרא 'עם ועולם' - תרבות יהודית בעולם משתנה". זוהי אמירה ברורה כי המדובר בהשקפה הרואה את הוראת היהדות במגזר הממלכתי-כללי כתרבותו של העם, ובנוסף

ד"ר ראובן גרבר הוא מרצה בנושאי חינוך במכללת לין ובסמינר ליונסקי

נחום גוטמן, מדסיס ביפו, 1926

לפי השקפתו של הרב קוק, העדר המוסר האישי, הביא, בתקופת המקרא, לחורבן. תקופת הגלות באה לתקן זאת באמצעות ההלכה.

9

ההפכיים. מגילת העצמאות חותמת את המאבק הציוני להקמת מדינה יהודית ופותחת את העידן הלאומי-דמוקרטי. חזון לאומי אוניברסלי שנוצק בה הוא התשתית לזהות היהודית-ישראלית.

במאבק על בניין המדינה, דרך ההסכמה כאילו אבדה. המנהיגות הפוליטית בחרה להדגיש את ההבדלים הרעיוניים בין המחנות, במקום את המאחד. לנוכח המאבקים הקיומיים זכה החינוך הלאומי להיות הדומיננטי, ואילו הזרם הרוחני שבציונות נדחק לשוליים. מתאימה כאן האמרה "כשהתותחים רועמים המהות שותקות". אך אם באמרות שמשקפות תהליכים עסקיניים, מתאים כאן לצטט אמרה משלימה – "סבי היה לוחם, בכדי שאבי יהא איכר, בכדי שאני אהיה משורר". כיום, לאחר שמומשו צרכי הקיום הבסיסיים – טריטוריה, כלכלה, בטחון – אנו מתמודדים עם סוגיות מרכזיות בנושא הזהות. יתכן כי הגיעה העת לאפשר לזרם הציונות הרוחנית להשפיע על תהליך זה, שהחל במציאות הישראלית.

אכן, מדובר בחזון של הוגי-דעות שלא זכה לתפוצה חברתית. הוגי-הדעות כבעלי חזון, מטבע העניין, מקדימים את זמנם. הוגי הציונות הרוחנית – אחד-העם, א.ד. גורדון,

במאבק על בניין המדינה אבדה דון ההיסטוריה

הפער בין המחנות והמאבקים ביניהם החלו, למעשה, עם הציונות. בין אלה שחפצו בציון מבלעדי הציונות, לבין אלה שחפצו בציונות חפה מציון. החיפוש אחר דרך האמצע, האתגר הרעיוני לשילוב הערכים הסותרים, עורר התמודדות מאומצת כבר אצל הוגי הציונות. לנוכח משבר ההנחלה, חיוני להזכיר כי בתחום ההגות הציונית כבר נוצקה הסכמה עקרונית לגבי דרך אמצע הומניסטית, המשותפת למאמינים הדתיים והחילוניים. הצהרת העצמאות, כביטוייה הרעיוני, הממצה, של הציונות, מבטאת השקפה ערכית-מעשית זאת. המחלוקות התיאולוגיות נעקפות באמצעות ניסוח דור משמעי, כגון "ספר הספרים הנצחי", "באמונה בנצח ישראל", ומוודגשת הסכמה ערכית-מעשית. לאחר ההנמקות להקמת המדינה, וההכרזה על הקמתה, נקבע ה"אני המאמין הלאומי": "מדינת ישראל... תהא מושתתת על יסודות החירות, הצדק והשלום – לאור חזונם של נביאי ישראל". הערכים המודרניים דמוקרטיים עולים בקנה אחד עם ערכי הנביאים.

חשוב להזכיר כי מגילת העצמאות נחתמה על-ידי נציגי כל הציבור – שמאל, ימין וכל מה שבניהם. היכולת להגיע להסכמה מקר לקיר נבעה מזינמיקה לאומית, בה ברק הרגע ההיסטורי האיר את הפוטנציאל הגנוז. כאשר שני כוחות פנימיים נאבקים זה בזה, התחזקות הקטבים ברורה לעין, אך בצמיחה איטית נרקם הפוטנציאל המשותף שבכוחות

ייחודה של מדינת-ישראל הינו בהתמודדותה עם מציאות 'נורמלית' ומאתגרת של חברה רב-תרבותית במדינה יהודית לאומית. יהדות התפוצות לזרמיה – היהדות הטרנס-ישראלית – התקיימה בממדים אישיים קהילתיים בלבד. הציונות מראשיתה פסלה את החלוקה הגלותית שבין הדת לבין מכלול החיים. מאבקה של הציונות כנגד האידיאולוגיה החרדית, הדומיננטית טרם השואה, אשר תבעה הישארות בגולה עד לבוא המשיח, חייבה מרד ביהדות. צדקת זריכה של הציונות נמדדת בהצלחתה להתמיר את הקיום היהודי הקהילתי, בשבעים ארצות, למדינה תוססת אחת. אך בדיעבד, הישג ייחודי זה של "שיבה להיסטוריה", חשף את הישראליות המנוכרת משורשיה היהודיים להשפעות פוסט-מודרניות גורפות. השקפות אלה, המציבות את האדם היחיד כמטרה לעצמו, מטפחות את רוחתו הכלכלית אך נוטלות ממנו משמעות מעמיקה לחייו, ופורמות את החברה לחוטיה הדקים.

במחקר שהתפרסם לאחרונה בשם "ארץ שסועה" קובעת פרופ' חווה עצינוני-הלוי, כי נוצרות במדינה שתי תרבויות לשני עמים: "זו לא 'מלחמת תרבות', זהו 'שסע בתרבות'. אין פסול במלחמת תרבות, להפך, חילוקי דעות הם נשמת אפה של הדמוקרטיה. הבעיה היא בהתפוררות כל מה שמשותף לשני המחנות: תרבות, סמלים, זהות יהודית, ציונית וישראלית. המחנות מתרחקים זה מזה בכל כך הרבה תחומים, שאנחנו כבר לא עם אחד... היום רוב הציבור אדיש, ולמנהיגים לא כל-כך איכפת. יום אחד, אנחנו עוד עלולים למצוא את עצמנו בלי דמוקרטיה ובלי יהדות. שני עמים ומלחמת אחים."

היהדות הרבנית מהווה שלב מהפכני ומתקדם יותר מאשר היהדות המקראית – תפילות במקום קורבנות, לימוד תורה אישי במקום כהונה, עקירת הצו לסקילת בן סורר ומורה, פיצוי כספי במקום "עין תחת עין", מונוגמיה, וככלל – הלכה במקום דברי הטפה מוסרית כללית.

הראי"ה קוק, ח"נ ביאליק, ברל כצנלסון, מ. בובר, ואחרים - בבקשם לעצב אורחות חיים מלאים בבניין וביצירה, בשיתוף ואחוזה, יצרו סינטזות בין המסורת היהודית לבין התרבות המערבית. ברור כי הגותו של כל אחד מהם הינה ייחודית. אך מנקודת מבט עכשווית, אשר תרה אחר המגמות העמוקות, כולם ניצבו על במה ציבורית משותפת. הגותם היא כמעין מקהלת ג'אז. לכל אחד, קולו הייחודי, וכולם יחד - שיר איתן.

מהלכה לתהליך - "מאחורי כל זה מסתתרו אושר גדול"

בהשקפת ההשתלמות, אותו שיר רוחני איתן, נתפסת מגמת היהדות כתהליך חינוכי מתמיד המכוון להתפתחותם הערכית-רוחנית של האדם, החברה והלאום. הרוח במקורותינו - בתורות ובמצוות - תובעת את תהליך תיקון פגמות המציאות למען הקטנת הסבל האנושי. מתוך ראייה רוחנית של חווית הסבל צומח הערך: "אתה ידעת את נפש הגר, כי גר היית בארץ מצריים, ואהבת לו כמוך". הערך הוא תמונת הנגטיב של הסבל. המוסר הוא המגן על הרקמה החברתית. ההתחשבות ההדדית בכבוד הזולת והדאגה לו יוצרים את האיכות האנושית. לכן המקרא מצווה קטגורית - "סור מרע ועשה טוב". מהצד האחר, האדם החוטא הינו בן בליעל, משמע, בן-[אדם] בלי - יעל, נטול יכולת השתפרות מוסרית. הפרת ערכי היסוד מולידה חוליים אישיים וחברתיים. הזלזול באדם, המרמה, והאלימות למיניה - הם שערי הגיהנום האנושי. במקביל, בממד הציבורי, תולדות עמנו הינם העליות והנפילות באודיסאה הרוחנית. כך, למשל, מסבירים חז"ל את הגלות - לא כתבוסה צבאית או פוליטית, אלא - "מפני חטאינו גלינו מארצנו". תיקונו של המצב הגלותי - השיבה לארץ - הריהו לכן 'עליה'. בראייה תהליכית-התפתחותית זאת, מהווה היהדות הרבנית שלב מהפכני ומתקדם יותר מאשר היהדות המקראית. (תפילות במקום קורבנות, לימוד תורה אישי במקום כהונה, עקירת הצו לסקילת בן סורר ומורה, פיצוי כספי במקום "עין תחת עין", מונוגמיה, וככלל - הלכה במקום דברי הטפה מוסרית כללית.) למעשה, מזה כמאתיים וחמישים שנה הצביעה על כך היהדות הליברלית, (הרפורמית, הקונסרבטיבית והרקוני-סטרוקציונית) כחיוזק ותמיכה לעמדתם בזכות תהליך התפתחותה הערכית של היהדות. זוהי טענה כבדת משקל, הן מבחינת ביסוסה המחקרי, והן בהיותה מבוטאת על-ידי הזרמים המהווים את רובו המכריע של העם היהודי. היהדות הליברלית רואה ב'תיקון עולם', באמצעות מחויבות אישית, שלב

מתקדם יותר מהקונפורמיזם ההלכתי. (כך בוטלו התפילות להקרבת קורבנות ולבנין בית המקדש, הושג שוויון האישה בבית-הכנסת, ועניינים מוסריים חוץ-הלכתיים - כאקולוגיה וזכויות הילד - מהווים ציווי דתי.)

למעשה, מבלי שנודע הדבר ברבים, אף הגה דעות אורתודוכסי כרב קוק ציפה להתחדשותה של היהדות במדינת ישראל. אני מציין את עיקרי הגותו בכדי להוכיח כי השקפתו מהווה מצע משותף לאידיאליזם דתי וחילוני כאחד. לפי השקפתו: בתקופת המקרא העדר המוסר האישי, במסגרת הדתיות-הלאומית, הביא לחורבן. תקופת הגלות באה לתקן זאת באמצעות ההלכה. הסינתזה בין התיקון הפרטי והכללי בדיאלוג עם ערכים מודרניים, תחולל במדינת ישראל תהיה רוחנית. בהשקפה זאת, עם ישראל אינו "עם לבדד ישכון", אלא ענף מהעץ שהוא האנושות. כל עיקרה של התרבות הכללית הוא שיפור המצב האנושי במגוון עצום של דרכים השלובות זו בזו. המציאות כולה נמצאת בתהליך השתלמות. האלוהי שבמציאות מאופיין בשאיפה המתמדת כלפי 'מעלה'. במידה שיש במצב מן הטוב והמיטיב, הישר והצודק, הערכי והיאה, המשמח והמרומם - כך יש בו מן האלוהי שבמציאות. היהדות, על-פי השקפה זאת, שואפת בדרכה הייחודית פרטיקולרית, ובפתיחותה לתרבות הכללית, לרומם את הקיום הלאומי במעלה המדרגות המוסריות-רוחניות, כמודל חינוכי אוניברסלי למשפחת העמים.

למעשה, מאחורי הניסוח הפילוסופי היבש מסתתרת אהבה גדולה למציאות. כך קרא חברו החילוני - אהרון דוד גורדון - "ונשאת

ביום ההוא סביב עיניך, בן אדם, ונשאת עיניך למעלה, וראית את הארץ ואת כל היקום אשר בה, וראית את השמים עם כל צבאם, עם כל העולמות אשר בהם, עד לאין תכלית ואין

השאלה החשובה אינה מיהו יהודי, אלא מהו יהודי. בהשקפה זאת היותך יהודי משמעה צמיחתך להיות אדם מטיב בחברתך, ובעיקר בד' אמותיך.

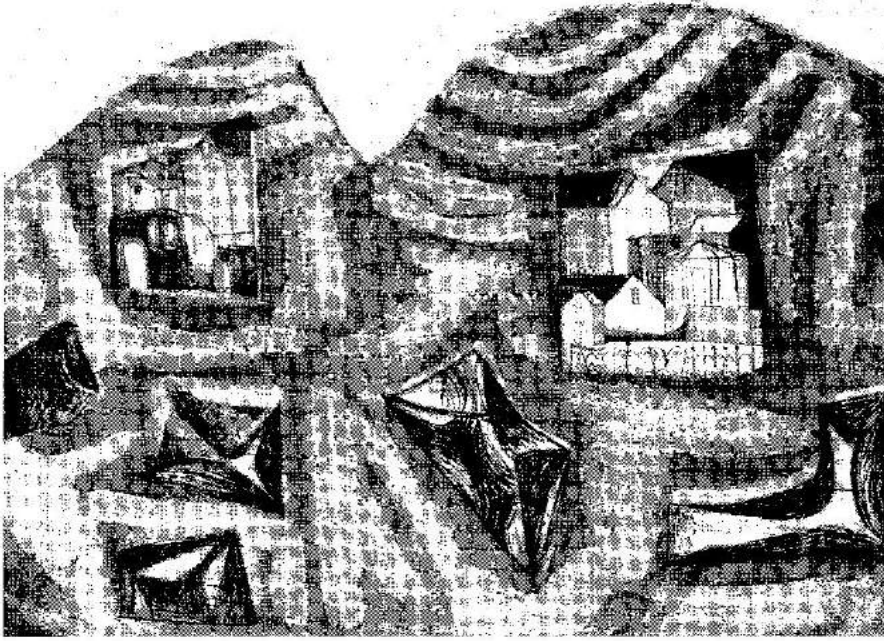
חקר - והנה כולם כולם קרובים אל נפשך, והנה כולם נושאים לך ברכה אז תשיג את הנצח שברגע. אז תדע, מה רב אשרך, מה רבה הברכה, אשר החיים נושאים לך, אז תדע, ואמרת בלבבך: מה דלים מה מסכנים הם החיים משל אחרים, הממשלה על אחרים, האור משל אחרים! ואהבת ביום ההוא את כל הנמצא, ואהבת את האדם ואהבת אף את עצמך - כי יהיה לך מלא אהבה, והאמנת בעצמך, והאמנת באדם, והאמנת בכל אשר יש להאמין, כי תהיה כולך מלא חיים". ('הגיון לעתיד', מתוך "האדם והטבע")

למעשה, השקפה זאת נבנית על מרכזיותו של חינוך ערכי-תרבותי, ומייחדת אותה הדרישה לעבודה פנימית של הלומד. ההבטחה הגלומה בדרך זאת, הינה צמיחת אישיותו, ועמה הגברת יכולתו בתחומים האנושיים של חינוך. זהו תהליך השתכללות מתמיד, אשר

ראובן רובין, ראשיתה של תל-אביב, 1912

אברהם אופק, 1960, ציור

האמצעים שבו ניתנים לשיפור, לטיפוח ולהמרה לאור התובנות המתקדמות. לכן, לא רק המקורות הינם חלק מהיהדות כיום, אלא כל מה שתורם לשכלול אדם וחברה. אכן, מגמת הקידמה המוסרית, במקביל לרוע האנושי, הינה אוניברסלית. במגמה זאת משפיעות הן התובנות והיישומים של הפסיכולוגיה והסוציולוגיה, הספרות והאומנות, תורת המשטר והכלכלה – מתרבות המערב, והן שיטות של מדיטיציה, התבוננות פנימית ודרכי הארה מתרבות המזרח. אך כל יטעה שמה של ההשקפה ההוליסטית את הקורא. השקפה זו אינה נאיבית ואינה פשוטה. דווקא לנוכח התוקפנות הקיימת בטבע כהכרחית להישרדות, ולצד ההכרה בעוצמת הרוע הקיומי שבאדם, נעשית התביעה הרוחנית כל-כך מרכזית. האתגר במיתוס המקראי – "לפתח חטאת רובץ, ואלץ תשוקתו, ואתה תמשול בו" – לא נעשה

החלוקה המקובלת בין ימין מסורתי לשמאל דמוקרטי הייתה נכונה עד לרצח יצחק רבין ז"ל. בעקבות הזעזוע גברה הנכונות בציבור הדתי להפנים ערכים דמוקרטיים, ומאידך ציבור ליברלי גדל והולך מתמודד עם שורשיו היהודיים.

תובעני פחות לאדם הפוסט-מודרני. השואה, האלימות והניכור מיקדו את הכורח שבהעמדת הדרך הרוחנית במרכזו של החינוך. סיכומו של עניין זה הינו פשוט ומורכב כאחד – השאלה החשובה אינה מיהו יהודי, אלא מהו יהודי. בהשקפה זאת היותך יהודי משמעה צמיחתך להיות אדם מטיב בחברתך, ובעיקר בד' אמותיך.

יהדות ודמוקרטיה – "הילכו שנים יחדו בלתי אם נועדו?"

רבים עוסקים כיום בשאלה לגבי משמעות הגדרת 'ערכיה של מדינת-ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית'. ביטוי זה אף עוגן בחוק, כפשרה פוליטית, בעת קבלת חוקי היסוד – 'כבוד האדם וחירותו' ו'חופש העיסוק'. התשובות למתח הרעיוני שבין ערכים יהודיים לבין ערכים דמוקרטיים נמתחות על פני הרצף שבין פרשנות דתית-קיצונית למושג 'מדינה יהודית' כמדינה הלכה, לבין השקפה חילונית-קיצונית כמדינת 'כל-אזרחיה'. בין הקצוות,

ישנם ניסיונות למציאת הרמוניה בין הדמוקרטיה לבין היהדות במדינה. בהכללה ניתן לומר, כי כל אחת מהעמדות לגבי שאלת אופייה הרצוי של המדינה מעוגנת בזרם האידיאולוגי שאליו שייך המשיב לשאלה זאת. מבחינה טכמית, ניתן לצייר משולש אידיאולוגי שקדקדו הינם: יהדות מסורתית, טרום-ציונית, ציונות, וישראל. כך, בהכללה, כל עמדה איננה כוללת את הקטבים האחרים. עבור החרדי, מזוית השקפתו הגורסת: "חדש אסור מן התורה", הרי שהמדרנה, הציונות והדמוקרטיה הנן מחוץ לתחום. הציוני-הדתי, לעומתו, מחויב לאופייה היחיד של המדינה. ואילו השמאל החילוני חפץ בדמוקרטיה, בה הדת היא עסקו הפרטי של החפץ בה.

כאלטרנטיבה להשקפות הנ"ל, ברצוני לטעון כי יש להבחין בין יהדות ישראלית לבין הזרמים היהודיים שנתעצבו בתקופה הטרומ-ישראלית. היהדות הישראלית נבנתה על בסיס המהפכה הציונית, אשר שלבה מסורת דתית בערכים מודרניים, והינה מתמודדת עם אתגר קיומם ופיתוחם במדינה לאומית-דמוקרטית. האתגר הקיומי בחברה הישראלית לשילוב שלושת הקטבים הערכיים מייצר את קידמתה הערכית ביחס לזרמים הטרומ-ישראליים.

חוויה קיומית זאת עולה בקנה אחד עם השקפה תהליכית-השתלמותית, הטוענת כאמור לעיל, כי בתהליך הקידמה של ההיסטוריה המיר עם-ישראל ערכים מוקדמים במפותחים יותר. כך, כאמור, היהדות המקראית עברה טרנספורמציה במשנה ובגמרא. היהדות המסורתית-הלכתית נתפצלה בעת-החדשה לזרמים שונים. זהנה העץ

הציוני, הנטוע בפרדס היהודי, מצמיח צמרת יהודית-ישראלית מרתקת במתניה. היהדות המסורתית הטרומ-מודרנית והיהדות החרדית (שנוצרה כריאקציה לרפורמה) חסרות את ממדי הערכים המודרניים וההתמודדות עם האתגר הלאומי-דמוקרטי, ואילו הציונות הדתית, חסרה את המרכיב המדיני-דמוקרטי (שהלא אין לה הלכות דמוקרטיות, שוויון מעמד האישה והמיעוטים וכו'), כפי שיש לציונות וליהדות הליברלית. עם זאת, הפערים הערכיים שבין המסורת היהודית לדמוקרטיה מאתגרים חלק מהציבור הדתי לגווניו, וחילוניים המבקשים להיות בדיאלוג עמם.

מכאן טענתי, כי לגבי זרמים מרכזיים – הכוללים את היהודים החילוניים, הדתיים-ליברליים, וחלק מהמסורתיים – אין סתירה עקרונית בין ערכי היהדות לערכים הדמוקרטיים. עצם החיים במדינה יהודית דמוקרטית ייחודית גורמים להפגמת ערכיה. מצבור החוויות של הפרט – במערכת החינוך, בחינוך הציבורי, בחשיפה התקשורתית, במחלוקות הפוליטיות, ובגורל המשותף – מעצבת את ההכרה המורכבת. מתחת לכל המתחים, היוכחים והזרמים צומחת, בעצם, השקפה יהודית-דמוקרטית. למעשה, ציבור אמצע רחב מזהה עצמו עם המיטב הערכי שמשני הצדדים כאחד. החלוקה המקובלת בין ימין מסורתי לשמאל דמוקרטי הייתה נכונה יותר עד לרצח יצחק רבין ז"ל. בעקבות הזעזוע גברה הנכונות בציבור הדתי להפנים ערכים דמוקרטיים, ומאידך ציבור ליברלי גדל והולך מתמודד עם שורשיו היהודיים. התערורות זאת באה לידי ביטוי

האתגר - חינוך רוחני

למעשה, מאבקים עקרוניים בין מחנות בציבוריות הישראלית הולידו לא מעט פתרונות המהווים מעין נקודות-אמצע ערכית. כך למשל, הוראת מקצועות היהדות, חוקי השבת, מעמד המשפט העברי בחוק המדינה, היחס לזרמים הדתיים-ליברליים, חוקי הנישואין והגירושין ועוד. עם זאת, חולשתם של פתרונות אמצע פשרניים היא ברידוד משמעותם, ותחושת כפייה בשני הצדדים.

כך, לדוגמא, מסיבות לאומיות ותרבותיות, נבחר המקרא להיות כלי מרכזי בהנחלת החינוך הלאומי. המקרא נלמד כהיסטוריה, כהזדהות עם אבות האומה, כתרבות עתיקה, לעיתים אף כמאגר ערכים, אך לא כתחילת המסע הרוחני של היהדות. בהשקפה המוצעת כאן, המקרא מעלה תערובת של ערכים נצחיים (כבריאית האדם בצלם, אהבת האדם, לימוד תורה, עשיית הטוב והישר, מאבק בחטא, תביעה לצדק חברתי ועוד ועוד) עם ערכים שאבד עליהם הכלח. (כשם שאיננו זוכרים את מקורו החקלאי של ביטוי זה). מסע זה נמשך במהפכה ערכית אשר חנללו חז"ל בכדי להתאימה לתקופתם, ובעת-החדשה - בהתפתחותם של זרמים חדשים לאור ההתקדמות התרבותית. תביעה ערכית-רוחנית להשתלמות מתמדת של הפרט והציבור היא סודו של התמד הקיום היהודי לדורות. הקושי שבחינוך היהודי כיום הוא תוצאת ההתנכרות לדיאלוג שבין התפתחותה הערכית של היהדות לבין הלומדים. בעוד החינוך הדתי נעצר בהשקפה הרבנית-הלכתית, נותר החינוך הממלכתי-כללי בעבר רחוק עוד יותר - במקרא. זהו קיצוץ בנטיעות. הלימוד תקוע בשורשים, מבלי ליתן את הדעת, כי צמח הגזע הציוני, ועלוהו ישראלית פרושה מעל.

קישורם של מירב ערכי המקרא למציאות המודרנית אינו פשוט. כיצד לנהוג כאשר יש התנגשות, לכאורה, בין הקריאה בשם האל לבין ערכים הומניסטיים? כך מול הסיפור המקראי בו שמואל מצווה את שאול, בשם האל, להשמיד את אגג העמלקי וכל בני ביתו, מגיב מ. בובר, מהוגי הציונות הרוחנית, בעמדה עקרונית: "כאשר אני צריך לבחור בין המקרא לבין אלוהים, אני בוחר באלוהים כפי שאני רוצה להאמין בו, כפי שאני יכול להאמין בו". אליבא ד'בובר, שמואל לא היטיב להבין את קול האל הדובר אל 'אני העליון' שבו. בעיני האדם הביקורתי איראית המימד האנושי שבטקסט המקראי גורם לדת להיתפס כמוסרית פחות מההומניזם החילוני. עמדה בוריאנית זאת מנקה את האל מפשעים מוסריים בהם מכתיומו המקרא (חוקי עבדות,

בעוד החינוך הדתי נעצר בהשקפה הרבנית - הלכתית, נותר החינוך הממלכתי-כללי בעבר רחוק עוד יותר - במקרא. זהו קיצוץ בנטיעות. הלימוד תקוע בשורשים, מבלי ליתן את הדעת, כי צמח הגזע הציוני, ועלוהו ישראלית פרושה מעל.

סקילת העובד בשבת, השמדת עמלק וכו') ומכתירתו כאל המחדש בכל יום מעשי חסד, צדק ומשפט באמצעות כל אדם המתלבט בפנימיותו. אלא שמעטים מקרב מורי המקרא, הדתיים והחילוניים, מכירים ומוקירים את גישתו של מ. בובר, או גישה השתלמותית מקבילה.

בשדה החינוכי, בין ראיית המקרא כ'תורה מסיני' לבין ביקורת המקרא נגזר מימדו הרוחני, המכוון לחינוך להרמוניה ולשלום. בזאת, נשלל מהחינוך הבית-ספרי אחד הכלים החשובים ביותר למאבק באלומות ובניכור, ואמצעי לעודד את צמיחתם הפנימית של התלמידים. הכיתה היא הקהילה בה נמצאים התלמידים והמורה. לפיכך, יש לחנך לזהות ישראלית באמצעות דיונים על נושאים ערכיים אינטגרטיביים ואקטואליים, המגובים במודעות למתרחש בקהילת הכיתה בזמן אמת. מן הראוי שיתקיים דיון מתמשך בדרכי התפתחותו הרוחנית של האדם בימינו. נושאים אלה ראוי לבחון באמצעות מובאות מכל רובדי התרבות היהודית, הממחישות את התפתחותם הערכית. משנותיהם של הוגי הציונות הרוחנית, בהיותן התמודדות קרובה מבחינה עניינית לשאלות זמננו, ולתודעתו העצמית של הלומד, ראויות במיוחד לשמש מצע לנושאים ולדיונים.

כך למשל, (באמירות כוללניות מאוד) הגותו של אחד-העם היא אב-טיפוס להתמודדות בשאלות ערכיות, בובר - בטיפוח יכולת השיח בין האני לאת/ה, גורדון - לגבי העצמיות, העבודה והיחס לטבע, והרב קוק, בשאלות התפתחות רוחנית בעולם מודרני וכו', וכולם כאחד כדמויות מופת ברצינות יחסם לחיים, לאהבת המציאות והתמסרותם לעילויה.

עם זאת, אין היהדות הישראלית מצומצמת לתופעותיה ההיסטוריות. כל אשר עשוי להיטיב ולשפר את אישיותו של האדם ואת אושיות החברה מתקבל בברכה. המקצועות ההומניסטיים ואף המדעיים (המתחכים את

האדם להכרת המציאות הגשמית ולחשיבה מאורגנת ומדויקת) נכללים בה. ברור שהפתחות מעוררת שאלות רבות לגבי קריטריונים, זיקות, שייכות והעדפות. אך קודם-כל יש להשתחרר מהסגירות של 'ארון הספרים היהודי'. היהדות הישראלית בהשקפתה האורגנית - כתהליך אישי, משפחתי, חברתי, אנושי, אקולוגי - הינה אומנות החיים.

לסיכום - מאמר זה מציג את האפשרות להתמודד עם סוגיות מרכזיות בציבוריות הישראלית באמצעות תובנת הרוח היהודית כהשתלמות מתמדת. השקפה זאת, המתמקדת בהתפתחות ערכית, כורכת יחד מסורת וקידמה ומתווה זהות יהודית-הומניסטית. היא פותחת שער ליחיד המבקש משמעות יהודית רוחנית לחייו, מבלי לוותר על תרבותו החילונית העשירה.

השקפת ההשתלמות המתמדת הינה המשך ופיתוח התפיסה של הציונות הרוחנית, בה היו שותפים הוגים חילוניים ודתיים, ולכן היא מהווה לא רק בסיס מתאים לזהות יהודית הומניסטית, אלא גם דרך-על, היוצרת מכנה משותף רוחני ומעשי בין ההשקפה הדתית לזו החילונית. למול השקפות חד-צדדיות המתנשאות על הצד השני, הרי שהשקפה זאת מחייבת דיאלוג ערכי, שאינו תובע המרת זהות אלא פתיחות הנובעת מתוך השאיפה המשותפת לצמיחה אישית-חברתית.

האומנם, בניגוד לרושם מן הכותרת, היהדות המתקדמת, היהדות המסורתית (קונסרבטיבית), האידיאולוגיה החרדית (שהיא תגובה למציאות המודרנית), והאישים הדגולים של הציונות הרוחנית כאחד-העם, א.ד. גורדון, הראי"ה קוק ואחרים - נכללים במסגרת הלימודים ב'מסורת ישראל'? והאם נלמד את 'מסורת ישראל' לאור השקפותיהם, או שמא נוותר על אהבתם הביקורתית? האם נכון הוא ללמד 'תכנים נטוי' מבלי ללמד את ההשקפה שבשמה הם נאמרו? האם ראוי לוותר על מורשת האתמול למען מורשת שלשום? עונה על כך פרופ' אליעזר שביד במאמרו "עצמיותה של התרבות היהודית בזמננו": "בהיקפה הכולל הפנימה התרבות היהודית המודרנית לא רק את השפעות סביבתה אלא גם את מסרי מורשתה. היא הצליחה להתחבר מחדש ואחרת אל המקורות המכוננים של התרבות היהודית וכך תזרה ונטעה בהם את שורשיה וחישיה את רציפות הזיכרון התרבותי המזחה את העם לאורך תולדותיו. משום כך ניתן להתחבר באמצעותה אל רצף המקורות הקאנוניים ולגשר עליהי כך על הפער שנוצר בין ספרות דתית עתיקה למושגי תרבות זמננו". ■

זמן הילוני בימון אפליית נשים בצבא

יצחק מילין

הישראלית מתחולל מהפך זה באיטיות ובהדרגה לנוכח הפשרות שלה עם חוקי הדת ובתני הדין הדתיים של היהודים, המוסלמים, הדרוזים והנוצרים.

אחד המחסומים החמורים ביותר העומד על דרכו של מהפך זה – ברגשותיהם, דעותיהם, ועמדותיהם הנפשיות של רוב הישראלים – נובע מהחשיבות הגדולה של הצבא בחיינו.

השפעה פסיכולוגית הרסנית לאפליית נשים בצבא

אפליית הנשים בלטה בצבא יותר מאשר בכל תחום אחר. לא עלה כלל על דעת רבים כי ייתכן שנשים יכולות להדריך במקצועות קרביים, להלחם ולנצח כגברים, להגיע לעמדות פיקוד ומנהיגות – כולל פיקוד על חיל ועל הצבא כולו. על אף העובדה שהכשרון, האינטליגנציה, ההשכלה והיכולת המנהיגותית של נשים רבות עולה פי כמה וכמה על אלה של גברים רבים, המשיך הצבא להבטיח את כל עמדות ההדרכה והפיקוד רק לגברים, כולל אלה שלא היו צריכים לעמוד בהתחרות עם נשים בעלות כישורים טובים משלהם, ויכלו על כן למלא את המשימות שהוטלו עליהם ככל יכולתם המעטה יחסית.

למצב דברים זה יש השפעה פסיכולוגית

החברה והמדינה כולה סובלים מנזקי אפליית הנשים

הנזקים החמורים שאפליה זו גורמת למדינה נובעת, קודם כל, מהצמצום הדרמטי, המלאכותי והשרירותי, של מספר המועמדים לכל התפקידים החיוניים שבה. צמצום כזה מעלה את סיכויי הגברים הפחות מוכשרים למלא תפקידי מפתח וניהול בכל התחומים,

יש לבטל את הגטאות הגבריים בצבא שבהם אין לנשים דריסת רגל ולהפוך אותו מצבא גברים לצבא מוכשרים מכל המינים.

תפקידים ועמדות אשר נשים מוכשרות יותר היו יכולות למלאן טוב יותר, למזער נזקים ולהועיל לחברה כולה בתחומי המדיניות, הביטחון, הכלכלה והצבא.

בדמוקרטיה הנאורות של 'המערב' הוחל במאה העשרים במהפך האמור להדביר את החטא הקדמון של החברה האנושית – אפליית וקיפוחן של נשים. בדמוקרטיה

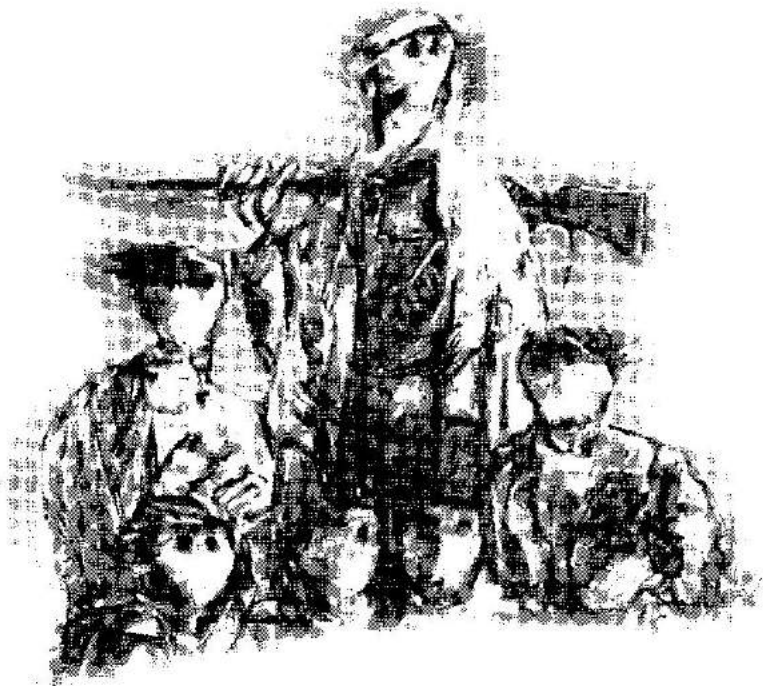
החשיבות של ההחלטה העקרונית של רשויות הצבא לבטל את האפליה של נשים בצבא, לבטל את חיל הנשים ולאפשר לנשים להצטרף ולהגיע לכל דרגת פיקוד והדרכה בכל היחידות, היא צעד מכריע בשינוי הערכים בחברה הישראלית כלפי סוגיית השוויון בין המינים ושחרורה ממשפטים קדומים – דתיים וחילוניים כאחד.

אפליה וקיפוח של נשים – למעלה ממחצית האוכלוסיה הישראלית – היא הבעיה החברתית החמורה ביותר והמשחיתה ביותר מבחינה מוסרית, חינוכית, ביטחונית וכלכלית. כל תופעות הקיפוח והאפליה האחרות נוגעות למיעוטים בקרב החברה. בעיית היחס לנשים כנחותות מבחינת כשירותן למלא כל תפקיד בתרבות וברת, בכלכלה ובחברה, פוגעת ברווחתו ובטחונו של כל העם. אפליה כזאת, המעוגנת גם בחוקי המדינה, משפיעה השפעה הרסנית על החינוך ההומניסטי של מורים ותלמידים, המתרגלים לראות באפליה של נשים תופעה טבעית, מעוגנת במסורת, שראוי להשלים עמה, כביכול.

צבאי, באם הוא כרוך בשירות ביחידות מעורבות של נשים וגברים, פן יאלצו חלילה 'לחלץ פצועה מטנק פגוע', כפי שאמר אחד

אפליה וקיפוח של נשים למעלה ממחצית האוכלוסיה הישראלית היא הבעיה החברתית החמורה ביותר והמשחיתה ביותר מבחינה מוסרית, חינוכית, ביטחונית וכלכלית.

מגדולי החכמים שבהם, כשהוא שוכח את תלמודו בסוגיית פקוח נפש וקדושת החיים ביהדות.

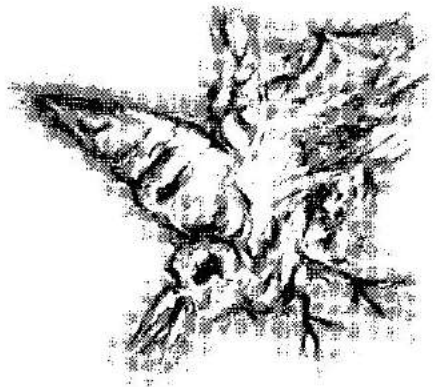
ביטול כללי הקפוח והאפלייה בצבא

החלטת הפיקוד העליון של הצבא לאפשר לנשים להשתלב בכל היחידות והדרגים הצבאיים עשויה לסייע לסלילת דרך חדשה למאבק למען שוויון נשים וגברים - לא רק למען הגשמת עקרונות הומניסטיים בסיסיים, אלא למען שיפור מהפכני בסדרי הצבא והחברה כולה, אשר הכל מודעים לצורך בו, כיוון שהכל יודעים כי כל עוד ישלטו הגברים בעמדות המפתח בגלל מינם ולא בגלל שכלם, אין לשיפור כזה כל סיכוי.

זעיר מסרב לשרת בצבא בגלל סיבות מצפוניות ואידיאולוגיות של פציפיזם תמים, המאמין כי הבא להורגן השכם לאפשר לו זאת.

כתוצאה ממחסור במדריכים מקצועיים מעולים בחילות הקרביים נכנע הצבא והכניס נשים לתפקידי הדרכה ופיקוד זוטרי. הניסיון הצליח מעל המשוער והחל תהליך ההתפכחות וההבנה כי יש לבטל את האפליה של נשים בצבא, יש לבטל את הגטאות הגבריים שלנשים אין דריסת רגל בהם, ולהפוך את הצבא מצבא גברים לצבא מוכשרים מכל המינים.

ההחלטה העקרונית לבטל את חיל הנשים, לפעול לאינטגרציה של נשים בכל החילות ובכל התפקידים, לבטל כל מחסום העומד בפני אישה מפני שהיא אישה, ולפתוח לכל אדם - מכל מין - את הדרך לעמדות הדרכה

עמוקה ורחבה ביותר בעיצוב עמדות נפשיות כלפי נשים וגברים בחברה הישראלית. המין 'החזק', בשריריו ובממדי גופו, נחשב משום מה למין המתאים ביותר להנהלה, הנהגה, ושליטה באמצעים מתוחכמים בהן מתנהלות מלחמות בימינו.

מנטליות אנאכרוניסטית של אבירים מימי הביניים, בעידוד המסורת הדתית שהעמידה נשים בדרגה כה נחותה, שכל גבר דתי מברך על כן את אלוהיו על 'שלא עשאני אישה', העלתה על נס את הכוח הפיסי, כאילו רק הוא קובע את היכולת להתגבר על אויבי המדינה. צרות מוחין גברית זו קבעה עד עתה את הנורמות של מצויינות בחברה, אשר כל הקשרים החברתיים שבה מושפעים מהקשרים האישיים הנוצרים בין קצינים וחיילים בעת שרותם בצבא.

השינוי החל עם התמעטות הגברים המוכנים לשרת בצבא

בשנות השמונים והתשעים של המאה ה-20 התברר כי שיעורי ההשתמטות של גברים מהצבא לבשו מימדים המסכנים את ביטחוננו. חלקם השתמטו מהגנה על חיי האוכלוסיה הישראלית בגלל החוקים שהרוב החילוני חוקק, על מנת לשחרר את בחורי הישיבות

יש לבטל את הגטאות הגבריים בצבא שבהם אין לנשים דריסת רגל ולהפוך אותו מצבא גברים לצבא מוכשרים מכל המינים.

האנטי-ציוניות משירות טובה ולאפשר להם לנהל חינוך ותעמולה נגד הציונות והתרבות הלאומית הישראלית. חלק אחר של הגברים משתמט מחובתו הצבאית בגלל חולשה רוחנית והפרעות נפשיות אחרות. רק חלק

כמו באמריקה

אודי מנור

ישראל 2001. חברות ביטוח, מרכזים מסחריים, קבוצות כדורסל, דגלונים ביום העצמאות. המון רוצים כאן אמריקה. חברת מהגרים שמתקרבת לפרקה, מחפשת את עצמה בדמותה של חברת מהגרים אחרת, מקווה שהדוד מאמריקה ישרה מהצלחתו על בן הדוד העני מאסיה. והערגה הזו אל המיתוס של "אמריקה" מזמנת פתח לדין באמריקה הממשית, זו שבתחילת המאה הקודמת, עסוקה היתה גם היא בחיפוש עצמי. אחד הביטויים לחיפוש העצמי הזה בא בסיפורה של דורותי, הילדה הקטנה מקנוס, שרוח רעה ועזה הרימה את ביתה, והעיפה אותו הרחק משם לארץ רחוקה.

עוץ כמשל

על-פי פרשנות ידועה למסעה של דורותי אל הקנוס מארץ עוץ, אותו חיבר פעיל שמאל בשם פרנק באום, גיבורי הסיפור מסמלים גורמים שונים בחברה האמריקנית: הדחליל מסמל את התוואי שאיבד את יכוליו ואת שכלו, מכיוון שאיננו מבין שרוב רווחיו הולכים למערכת האשראי החונקת, שבבעלות המערכת הפיננסית של ניו יורק – הלא היא המכשפה הרעה של המזרח. איש הפח מסמל את הפועל, שהחלודה שבמפרקיו מסמלת את חוסר יכולתו לזוז, כלומר להתארגן, ואילו ליבו החסר מסמל את הניכור שבהוויה התעשייתית והעירונית. האריה הפחדן מסמל את הרדיקלים של

15

המון רוצים כאן אמריקה.
אנחנו חברת מהגרים שמחפשת
את עצמה בדמותה של חברת
מהגרים אחרת, מקווה שהדוד
מאמריקה ישרה מהצלחתו על בן
הדוד העני מאסיה.

המערב התיכון, המסוגל לשאוג את שאגת התיקון והצדק, אבל רק ביער הסקטוריאלי שלו. ידידה של דורותי מלווים אותה לעיר הברקת – וושינגטון, שהכל נראה בה "ירוק", כצבע השטר – שם יגלו ש'הקוסם מארץ עוץ', הוא לא יותר מאשר איש קטן ומניפולטור גדול. דורותי, הדמות האנושית היחידה, המסמלת את מה שאמריקה יכולה להיות, היא הראשונה להבין לא רק את מהותו האמיתית של הקוסם מארץ עוץ, אלא גם את האמת היסודית ש"איך כמו בבית". פרנק באום רוצה לומר, שהמחפש את אמריקה הטובה אל ירחיק נדוד. אמריקה כאן, בהישג יד, בבית. או ליתר דיוק: אמריקה – ולמעשה כל מקום אחר – מתחילה בבית. בחיים הראשוניים והיום-יומיים. הפרנסה, הבטחון, השכנות, והעתיד.

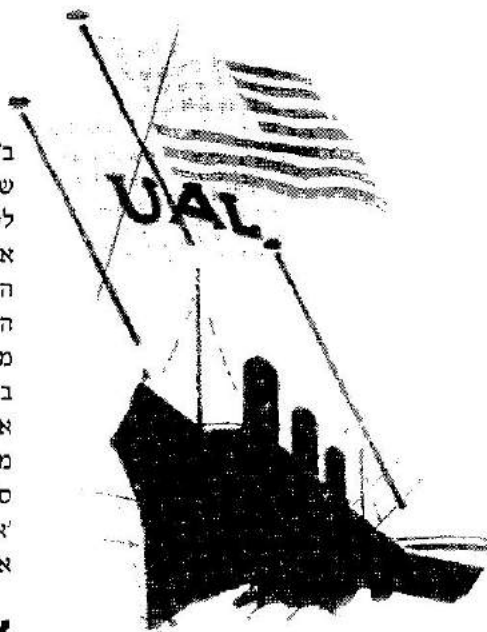

ב"כסף" של הכוח הפוליטי. "הסדר החדש" שנולד לאיטו לאחר 'השפל הגדול', עתיד היה לשקם את האמון ההדדי באמריקה, ולשמר אותו במידה ידועה של הצלחה, עד לסוף שנות ה-60'. העקרון שעמד מאחורי 'הסדר החדש' היה פשוט כמו סיפור ילדים: אמון הדדי מתחיל ביחידים, ותיים של סדר מתחילים בבית. כל בית. אלא שכדי שכל יחיד יבסס את בטחונו בביתו הפרטי, חייבת לקום מערכת רחבה ואוניברסלית עד כמה שניתן. סדר חדש כזה לא יכול להיות עדתי, גזעי או 'אתני', אלא סדר תבוני היוצא מהאדם – כל אדם – ושב אליו.

אמריקה כמשל

זה כמה שנים נושבת כאן בארץ שלנו רוח רעה וחזקה, המאיימת להעיף את הבית הישראלי הרחק מכאן. יש הרואים שהבית הישראלי יעוף ויהיה לאמריקה. כמה וכמה "אמריקות" מחפשים כאן, ולא רק בעלי הסלנג העברי שזה מכבר הכניסו את ההכרזה "אמריקה!" לשפת הרחוב, בבואם לתאר ענין מוצלח במיוחד. אנשי 'חוקה לישראל' רוצים חוקה ליברלית "כמו באמריקה". את חוק הבחירה הישירה "הנשיאותי" הם כבר עיצבו כאן "כמו באמריקה". האקטיביזם השיפוטי הוא עוד צעד ענק באותו כיוון. הולכים ומתרבים אזרחי ישראל הרואים את יחסייהם החברתיים דרך המשפטיים המשפטיים, "כמו באמריקה". ולצד "האמריקה" המשפטית-פוליטית-חברתית, צומחת לה כאן עוד "אמריקה", זו הכלכלית. רוח ההפרטה כבשה לה בחסות כהני הגלובליזציה וה'מילניום' מקום מרכזי בתודעה הציבורית הישראלית, המתייחסת – "כמו באמריקה" – באדישות לעוני המנוול ולמשכורות העתק, לבתים הנרטבים בכל תורף תל-אביבי ולארמונות של קיסריה. "תמיד היו עניים" היא הרי נערת הליווי של סיסמה אחרת, "מי רוצה להיות מיליונר".

והתרבות לא נותרת מאחור. ולא מדובר בענק המזכר של "האמריקניזציה" של שמות החנויות, לוחות המשדרים וצורתם של בתי הקולנוע – ענינים חשובים לכשעצמם – אלא בענין עמוק הרבה יותר. כאילו כתגובה לביטול העצמי אל מול המקדונלדס, האינטרנט והגלובליזציה, עולה כפורחת הנהייה אחר "יהדות", כשהדגם הוא שוב, "אמריקה". שהרי שם, מעבר לים, שוכנת לה לבטח יהדות אמריקה היוצרת "כמו בבבל". בעוד אנו תקועים כאן עם "הנרטיב הציני" שדיכא לא רק ערבים, מזרחיים ונשים, אלא את השכל היוצר הגלותי במהותו – שכן איך תונן יצירה חופשית ללא ריחוק וניכור, כלומר

גולת הכותרת של
המשתוקקים לאמריקה
היא הרבתרבותיות.
הנוסחה החברתית-
תרבותית-פוליטית שתשים
קץ לנוסחאות כולן. איש
תחת גפנו התרבותית
ותחת תאנתו העדתית.
"כמו באמריקה" חרדים-
ישראלים וערבים-ישראלים
והוסיים-ישראלים
ומזרחיים-ישראלים ואולי
אפילו ישראלים-ישראלים.

ודמוקרטיית יותר. ואמנם, שאלת הכסף והאשראי היתה במרכז הדיון הציבורי באמריקה של 1900. השמרנים רצו להדפיס שטרות כמידת הזהב שרביץ במרתפי הבנקים, בעוד שמבקריהם רצו שכמות השטרות תשקף את כמות הכסף המצוי במכרות. במלים אחרות, השמרנים דגלו במערכת אשראי צרה, ומתנגדיהם דגלו במערכת אשראי רחבה. לשתי אסכולות כלכליות מנוגדות אלו היתה כמובן תמונת חברה – ותמונת 'זהות' – מנוגדות בתכלית.

ב-1929 התרסקה האסכולה השמרנית יחד עם הוול-סטריט. השפל הביא אל כס הקוסם את רוזוולט השני, שהנהיג באמריקה 'סדר חדש'. אחד המבצרים האחרונים של השמרנים היה הוליווד, ולעת הזאת מאבקם יתנהל במישור הדימויים יותר מאשר בשדה החברתי והפוליטי. לא פלא שנעלי הקסם של דורותי ייצבעו באדום של המיסתורין הנשי, במקום

את הסיפור החביב על דורותי פרסם באום בעיצומה של מערכת הבחירות הראשונה שהתקיימה בארה"ב במאה העשרים. אחד ויליאם מקינלי, הנשיא הרפובליקני המכהן, נבחר בהפרש קטן לתפוס שוב את כיסאו של 'הקוסם מארץ עוץ'. כמה חודשים לאחר מכן, נרצח מקינלי בידי אחד האריות מוגי הלב, אנרכיסט מהמערב התיכון. רצח מקינלי לא תפס מקום בזיכרון, פשוט מכיוון שרצח לינקולן ורצח קנדי מאפילים עליו. אלא שמנקודת המבט של החיים הממשיים, לרצח מקינלי היו השלכות מרובות, כפי שהיו ויהיו השלכות כאלו לכל רצח של כל מי שעומד ויעמוד בראש מדינה כלשהי. את מקומו של מקינלי תפס תיאודור רוזוולט, אחד מהקוסמים הפוליטיים הגדולים בכל הזמנים. לא היה כמו רוזוולט, "תדי" בפי העם, לשנינות מניפולטיבית העושה מהדימוי עיקר ומהמציאות תפל. כך בעניני חוץ כמו הפיליפינים, מלחמת רוסיה-יפן ומשבר מדוקן, וכך גם בעניני פנים כמו ריכוזי ההון, שערי המכס ויחסי העבודה. "תדי" ישב כמעט עשור בבית הלבן, אך גם מחוצה לו המשיך להטיל את צילו הארוך על אמריקה.

נעלי הקסם של דורותי

באום, כאמור, לקח את דורותי למסע של חיפוש עצמי, אליו הוטלה בכוחה האדיר של סופת טורנדו המסמלת את הטלטלה שעברה חברת המהגרים האמריקנית בין מלחמת האזרחים למלחמת העולם השנייה: פרוגרסיביזם מול נייטיביזם; חוקה שהבטיחה זכויות לשתורים ונשים מול חוקה שאפשרה קרקלוקס-קלאן ושוביניזם; חופש ביטוי ללמד את דארווין מול חופש תיאולוגי להיצמד לתנ"ך כפשוטו הפונדמנטליסטי; תביעה לשיבה לנורמליות, שקיפלה בתוכה גם בדלנות בינלאומית מופקרת; געגועים לאמריקה האגררית של פעם תוך סגידה להבטחה שבטכנולוגיה החדשה.

שלושה עשורים לאחר דורותי של גרסת המקור הספרותית, יצרה הוליווד את דורותי בדמותה של ג'ודי גרלנד שרקדה את כל דרכה לעיר הברקת על דרך הלבנים הצהובות, כאשר לרגליה נעליים אדומות. לעומת דורותי הפשוטה והאפורה משהו של ספר הילדים הצנוע, נראתה גרלנד – דורותי זוהרת ונפלאה, והרי זוהר ופלא היו המוצרים שנמכרו טוב מאד באמריקה אחרי משברו 1929. יתכן ובהוליווד בחרו שלא להבין שהקסם בנעליה של דורותי המקורית, היה דווקא בכסף – החומר "silver" ולא השטר. בשנת 1900 ידע באום שקוראיו יבינו שהדרך לבית בטוח עוברת במערכת אשראי רחבה, שוויונית

ללמוד, אז ללמוד. ואין כמו מבט השוואתי – במימדי הזמן והמרחב – כדי לפתוח אופקים ולקבל השראה. אמריקה של תדי היא לא אמריקה של וילסון. אמריקה של המערב התיכון היא לא אמריקה של הדרום. שוודיה במאה ה-16 היא לא שוודיה של המאה העשרים. 70 פנים לגלובליזציה, ויותר מדרך אחת לארגן תחבורה, שוק, דמוקרטיה, חינוך או בריאות.

ובכל מקרה – ותמיד – אין לימוד ללא נקודת מוצא, כפי שאין לימוד ללא נקודת יחוס. ונקודת המוצא של הבעיה הישראלית היא היותו של העם היושב בציון, עם של מהגרים שברובם הגיעו הנה מארצות של 'עולם שלישי', כלומר נטולי נסיון דמוקרטי. ונקודת היחוס היא מידת נגישותם של המהגרים היהודים וצאצאיהם למרחב האפשרויות של הציוליצית המודרנית. ואין ברירה אלא להגיע למסקנה שלמרות ההישגים הברורים הניתנים למדידה ביחס לנקודת המוצא ונקודת היחוס גם יחד, הדמוקרטיה הישראלית תלויה על בלימה. ולכן, לא אקטיביזם שיפוטי צריך כאן, כי אם אקטיביזם של 'סולידריות חברתית'. לא כלכלה חופשית ומופרטת צריך כאן, אלא כלכלה חברתית. לא 'בבל' צריך כאן, כי אם 'ירושלים' – ואם בסמלים עסקינו, אולי אפילו לא 'ירושלים' אלא מספיק 'חיפה' (או 'אשדוד') כפי שהציע פעם עמוס עוז). לא דבר-תרבותיות צריך כאן, אלא שכל ציבורי ישר. והשכל הישר הרי מבין מה שמבין כל ילד: החיים מתחילים ונגמרים ביחיד. אלא שבמציאות הזו, מכיוון שכל יחיד תלוי לקיומו הפיזי, באופן מוחלט, בציבור, הרי שכל 'הציבור' יהיה רחב ופתוח יותר, כך גדולים סיכויי של היחיד לחיים של כבוד.

חברת המהגרים הישראלית תהיה חברה חופשית אמיתית ויציבה יותר, ככל שתעמיק ותכה שורש הישראליות הרחבה של השכל הישר. הקושי בהגדרת הישראליות לא מוכיח את אי קיומה. ישראליות היא סך כל המאמצים ליצור כאן תנאים לחיים של חופש וכבוד. האיום על הישראליות נובע מדין בחלופות השקריות – אשליית 'אמריקה' מחד גיסא והעדתיים המדומינת מאידך גיסא. שתי אלו הן חלופות שקריות, לא רק בשל אי הלימתן את עקרונות כינונה של חברה חופשית ומאפשרת. אשליית מדומינות אלו מסיטות – מעצם הגדרתן ככאלו – את תשומת הלב מהבית הממשי, אל ממלכות של קסם הזוי. לא זמן אחר נחוץ לנו, וגם לא מקום אחר. הזמן שלנו ממשי – זמן החיים – כמו גם המרחב. ממשותו מתחילה ונגמרת בבית. ■

הדמוקרטיה הישראלית תלויה על בלימה. לא אקטיביזם שיפוטי צריך כאן, כי אם אקטיביזם של סולידריות חברתית. לא כלכלה חופשית ומופרטת צריך כאן, אלא כלכלה חברתית. לא... בבל' צריך כאן, כי אם... 'ירושלים'.

שמונה. איך נראים חיייהם הממשיים של כל דורותי. מה סיכויי של כל אחד מהדורותי של הדורות הבאים. כיצד נראים מרכיבי חיייהם הממשיים: פרנסה, חינוך, בריאות, בטחון פנים וחוץ, ומעל לכל, אפשרויות לעתיד קרוב ורחוק. את הפילוסופיה החברתית הפשוטה הזו ניתן לחלץ מנסיון חייו של כל ילד. מאותם אלו שנהנים ממידה ידועה של וודאות, סדירות, בטחון, אהבה, עתיד וכבוד, כמו גם מאלו שלא נהנים מאלפבית אנושי זה. רק עיוור, חרש, שוטה או רשע לא ידע או לא ירצה לתרגם את מרכיבי 'האין' לשפת 'היש'.

מבחינות רבות – הגודל, העוצמה, הקצב והגיוון – סיפורה של אמריקה איננו הסיפור שלנו. מבחינות אחרות, 'סיפורה' של אמריקה הוא גם לא הסיפור של אמריקה, אם ב'סיפור' הכוונה לדימויים ולסיסמאות, ולא לדברים כפי שהתרחשו. האמריקאים נוטים להתרפק על עברם, אם בספורי ילדים ואם בקולנוע הוליוודי, הרי זה ענין ידוע. יתכן וקצב החיים לא מאפשר להם יותר מאשר לשוחח אחד עם השני בדימויים וסיסמאות, ואולי טענה זו כולה היא עוד דימוי. כך או אחרת, מבחינת החברה הישראלית, גם אם קצב חייה כבר דומה מאד לזה האמריקאי, דיון ציבורי הבנוי על דימויים וסיסמאות הוא בבחינת מותרות. יש מה ללמוד מאמריקה, בדיוק כפי שיש הרבה מה ללמוד משוודיה, יפן, צרפת ויוון, ואם

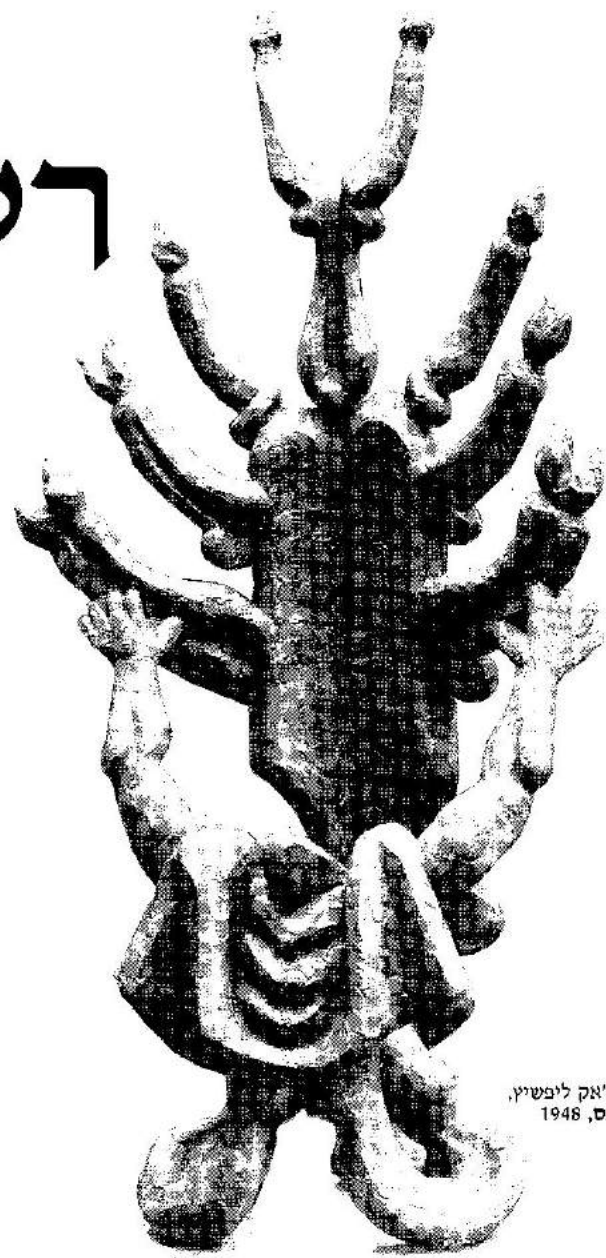
גלות? – הנה יהודי אמריקה שולחים ידיהם בכל תחומי היהדות. באמריקה יש תנועה אדירה של קבוצות לימוד וולונטריות, המקיימות בגופן את ההכרה שכאן בארץ היא רק סיסמה: 'עם הספר'. קהילות קהילות של יהודי בבל החופשיים, לומדים הכל, מ'הומוסקסואליות במקרא' ועד 'תיקון העולם בקולנוע היידישיסטי'. וכאילו אין די בכך, בהשוואה לקרנת ולצעקנות הישראלית, הרי שיהדות אמריקה היא מופת לסובלנות המתקיימת שם בין 'הזרמים'. אך גולת הכותרת של המשתוקקים לאמריקה היא הרבת-תרבותיות. הנוסחה החברתית-תרבותית-פוליטית הזו שתשים קץ לנוסחאות כולן. איש תחת גפנו התרבותית ותחת תאנתו העדתית. 'כמו באמריקה' חרדים-ישראלים וערבים-ישראלים ורוסים-ישראלים ומזרחיים-ישראלים ואולי אפילו ישראלים-ישראלים. הרבת-תרבותיות, אם רק תיושם, תקדם על-פי טענה רווחת את החברה הישראלית מהיותה 'חברה של בוגדים' בלשונו של העיתונאי אמנון לוי, לחברה של אנשים נאמנים לתרבותם שלא ויתרו על מורשתם וזהותם, ועוד בשביל איזו ישראליות בן-גוריוניסטיית, מפא'יניקית, אשכנזית וצברית, ר"ל.

עוד לא קם לנו הפרנק באום הישראלי שיתרגם את הנהיות הללו ל'אמריקה' לשפת האלגוריה של ספרות הילדים. חוואים ופועלים אמנם כבר כמעט אין פה, אבל יש די והותר אנשים חסרי שכל, חסדי לב, ומוגים. שאלת הכסף או הזהב כבר חלפה מן העולם הכלכלי-פוליטי, אבל הקשר בין אפשרויות חומריות לקיומה של חברה חופשית חזק מאי פעם. 'קוסמים' לא חסרים לנו בארץ הזו, אך תכנית שתשים את הכלכלה והפרט בגבולות החברה חסרה ועוד איך. חסרים גם מעט שכל ישר, לב טוב ואומץ ציבורי, תכונות אנושיות הנגזרות מהתבונה, שלמרות הקמים עליה בשם מסורתניות לסוגיה או ניהיליזם למינוי, היא היא תקוותו היחידה של המין האנושי. תבונה, תבונת כפיים, תבונת לב, תבונת שכל – אלו המרכיבים באמצעותם ישרטט איש הדמיון את דמותה של החברה הישראלית השבה הביתה.

אין כמו בבית

והבית, מעבר להיותו סמל הסמלים של הזהות העצמית ושל הוודאות והחום, חייב לשמש כנקודת מוצא לדיון בעתידה של חברה אנושית כלשהי, כמו החברה הישראלית. 'אין כמו בבית' אומרת דורותי בסוף הסיפור, ומזמינה אותנו בכך לבדוק מה יש בכל בית, בקניס או ברמת-אביב, בניו-יורק או בקרית-

רשעות איומה

ד"אק ליפשיץ,
נס, 1948

בינואר 1986 נהרגו 22 ילדים באסון הרכבת בצומת הבונים, ושר הפנים דאז, הרב פרץ, האשים בגרימת מותם את הציבור ואת פרנסי בית הספר בו למדו, שאינם מקיימים מצוות, באיכשרות מזוזות ובאי-שמירת השבת. ב-4.2.1997 אירע אסון המסוקים בשאר-ישוב, ומטיפים חרדיים יצאו בהאשמה, שמונתם של 73 חיילי צה"ל נגרם בשל אי-קיום מצוות בידי העם. הרב מוצפי, אחד מחשובי רבניה של ש"ס טען, ש"בגלל הנח"ל החרדי נרצחים תינוקות ויש יתומים ואלמנות" (ידיעות אחרונות, 29.4.2001). בעלון 'מעין השבוע', שיוצא לאור בידי גוף השייך לרשת אל המעיין של ש"ס, והמחולק באלפי בתי-כנסת, נכתב: "השואה לא פגעה בספרדים כי הם לא דברו בתפילה והקפידו על כבוד בתי-הכנסת והתפילה" (ידיעות אחרונות, 20.12.2000). לשיא ההפקרות המרושעת הגיעו רבנים מפורסמים כמו הרב ש"ך (יתד נאמן, ינואר 1991) והרי"צ מלובביץ (יתד השבוע, 11.1.1991), שהאשימו את הציבור היהודי כולו במות ששה מיליוני יהודים בשואה בגלל אי-קיום מצוות: "שואת יהדות אירופה - עונש על חילול התורה".

ואתה ניצב המום למקרא ולמשמע הדברים, ואינך מבין, איך מסוגל אדם, בייחוד מנהיג, להתיימר להיות בן-שיח עם "אלוהים", ולפרש את "כוונותיו" של אותו אל, אם אכן הוא קיים ויש לו כוונות. גם הרב לאו, הרב הראשי של המדינה, איננו מבין זאת: "נשגב

רבנים מאשימים קורבנות באסונות

הרב אליעזר ש"ך כפרשנו של בורא עולם: "זכי ללא סיבה עמד עלינו הצורך לכלותנו? הלא מאמינים אנו בהשגחה... אלא התאסף חשבון ארוך עד שנתמלאה הסאה, עד שהגיע הרגע לתשלום החשבון שמוכרח היה להיות שואה. כך יהודי צריך להאמין, ואם אינו מאמין הרי הוא כופר בעיקר".

מצווים לנהוג" (מעריב, 31.5.2001), כשהמילה "אנחנו" מכוונת, מן הסתם, לא אל עצמו, אלא לאלה שלטעמו של פרוש נוהגים בדרך חיים שגויה. הרב ראובן לוי, זה שערך את החופה באולם ורסאיי הצהיר כי "הלקה העיקרי הוא שצריך למנוע את כל הריקודים המעורבים האלה שהם גילוי עריות מדאורייתא. בכל פעם שאישה רוקדת עם גבר שהוא לא בעלה, שניהם חייבים במיתה לפי התורה" (הארץ, 1.6.2001).

מוצלים כל אסון ציבורי לעשיית רווח פוליטי-דתית
תשפוכת מרושעת כזאת הפכה מזמן לשיגרה בפי שמשידת ומנהיגים דתיים, המנצלים אסון ציבורי, כללי, לעשיית רווח פוליטי-דתית.

דן מלר

ברגע בו נודע על האסון באולמי ורסאיי ידענו שהודעה חרדית בדבר "הסיבה" להתרחשותו בוא תבוא. כבר הורגלנו בכך, שרשעים חרדיים מעיזים להטיל את האשמה לאסון, בייחוד אסון ציבורי, על אנשים מסויימים, בטיעון הנואל שהם "לא קיימו את מצוות האל". משום מה נדרש הפעם זמן לשלוחי-האל- מטעם-עצמם לבוא בהאשמות, ואכן הם הגיעו: מאיר פרוש, חבר כנסת חרדי מ"הדות התורה", ידע לספר לנו כי "הסיבה האמיתית לאסון הוא שאנחנו לא נוהגים כפי שאנו

שאיין לה כפרה

לוי ורביס אחרים כלפי הציבור החילוני יש משום הוצאת דיבה מרושעת, המצדיקה העמדתם לדין. תמה אני מתי יגיע הרגע, שבו תוגש תביעת דיבה ולשווה הרע כנגד רב, שהאשים אותנו במעשה שלא עשינו. אין לי ספק, שרגע כזה בוא יבוא. רק תביעה משפטית כזאת תשים קץ להתעללות המרושעת שמתעללים רבנים מסויימים במשפחות הקורבנות בפרט, ובקהל הרחב בכלל. ■

הרב לאו, המכהן כרב ראשי אשכנזי של ישראל: "נשגב מבינתי כיצד שואבים רבנים עוז להיות מנהלי-החשבונות של הקדוש ברוך-הוא. זו לא דרכה של היהדות".

19

מריאן, דמות עם אזני חמור, 1962

מנהיג רבני אחר, להכתיב לאחרים מה לעשות בהתאם לרצונו וציווייו, כביכול, של אלוהים. את הכתוב בתורה הוא וכל האחרים כמותו כופים על כולנו, אם בחיי האישות, אם בחדירה לצלחות שלנו, לתרבותנו, ולכל תחום בחיינו. כפייה זו היא אחד מביטוייה היותר מכוערים והיותר מרושעים של שאיפת ההשתלטות מצד מאמינים דתיים מסויימים, בייתוד חלק נכבד ממנהיגיהם, המנסים לאכוף את פולחנות - דתם על כלל הציבור, ולעשות ככל שניתן על מנת שאיש לא יוכל לחמוק מידם.

לא רק כפייה דתית, אלא גם אמירות מרושעות, אין חברה מתוקנת יכולה ורשאית לקבלן, גם כשהמאשים מסתתר מאחורי סינור הרחב של "אלוהים". כל כך קל להחזיר לרבנים ש"ך, לובביץ, פרץ, לוי ואחרים, בלשונם ובסגנונם, ולהאשים אותם באחריות למותם של אנשים דתיים, שכן אלו ואלו בני תמותה הם, ומותם של דתיים וחרדיים איננו בהכרח אך ורק מוות טבעי.

כמה קל היה להאשים אנשים במוות בתאונת דרכים של מחזיר בתשובה מוכר מבני-ברק לפני מספר שנים, או במוותם של הרב שמשון דוד פינקוס, רבה הראשי של הקהילה החרדית-אשכנזית באופקים, שנהרג יחד עם אשתו חיה ובתם מרים (הארץ וידיעות אחרונות, 6.4.2001), וקל מאד למצוא סיבה למותם של אברכי ישיבות ואנשים דתיים בטיולים ברחבי הארץ. דבר כזה לא נעשה ולא הושמע, הן משום שאנחנו יודעים שלא גורם על-אנושי מכון למותם של בני-אדם, והן משום שאין קשר בין מוות בתאונה לבין תכונתו הטובה או הרעה של הקורבן.

בהאשמות בהן יצאו הרב ש"ך, הריי"צ מלובביץ, הרב פרץ, הרב ראובן

מבינתי", נכתב מפיו ב"הארץ" מיום 1.6.2001, "כיצד שואבים אנשים דוגמת לוי את העוז להיות מנהלי-החשבונות של הקדוש ברוך-הוא. זו לא דרכה של היהדות".

לא קראנו תגובה דומה מפי הרב לאו, או מפי רב ראשי אחר, לדבריהם של הריי"צ מלובביץ ושל הרב ש"ך, שהושמעו בינואר לפני עשר שנים. שהרי גם הם נטלו על עצמם להיות "מנהלי-החשבונות של הקדוש-ברוך-הוא", וגם דבריהם אינם כ"דרכה של היהדות". מנהל-החשבונות הגדול ביותר, לאור גירסת הרב לאו, הוא הרב ש"ך, שבין אותם דברים איומים שהשמיע בינואר 1991 אמר: "וכי ללא סיבה עמד עלינו הצורך לכלותנו? הלא מאמינים אנו בהשגחה... אלא התאסף חשבון ארוך עד שנתמלאה הסאה, עד שהגיע הרגע לתשלום החשבון שמוכרח היה להיות שואה. כך יהודי צריך להאמין, ואם אינו מאמין הרי הוא כופר בעיקר".

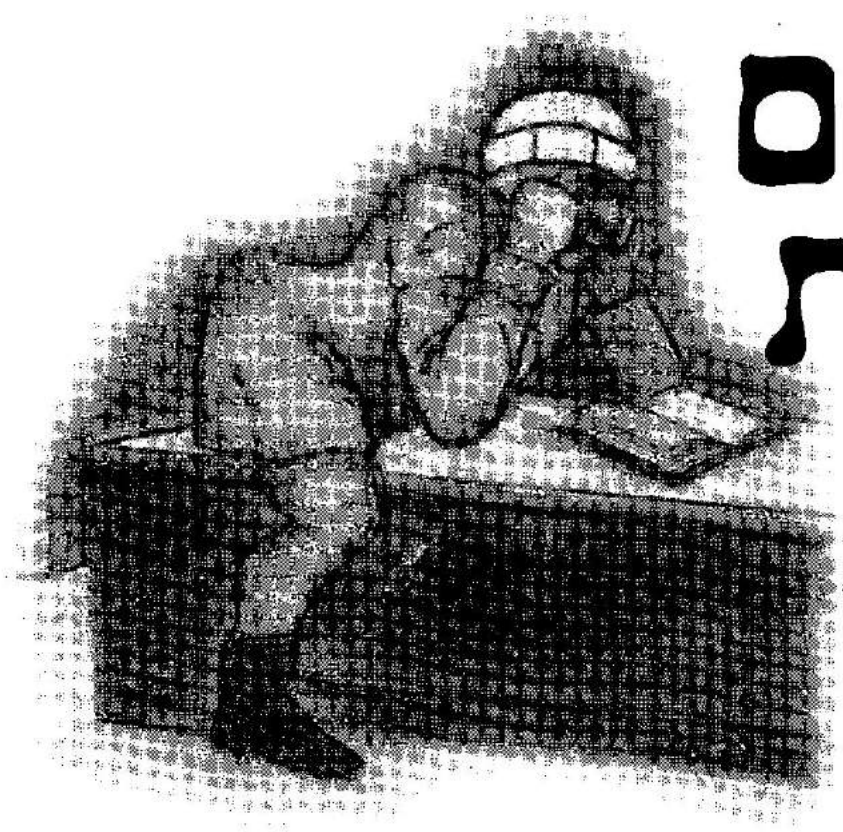
מי מוסמן לקבוע מה היא דרכה של היהדות?

לא מנהלי-החשבונות קטנים, ולא בעלי-מסר יהודי, אלא סתם רשעים מרושעים. מאמין דתי רשאי להאמין בכל שלבו חפץ, אפילו באיוולת - לטעמי, שקיים כוח עליון המכוון את מעשינו כאן, על פני האדמה, בהתאם לגחמותיו האישיות. מאמין דתי רשאי לחשוב שלאותו כוח-עליון איכפת אם המזוזות שעל סף דלתותינו "כשרות" או "פסולות", או מי היה בן הזוג עמו רקדנו בחתונה זו או אחרת, או האם קיימנו את מאות הציוויים שהוכתבו לנו, היהודים, מפי שליחיו בני-התמותה. הגבול לסובלנות כלפי המאמין הדתי הוא האלימות שהוא מגלה, על-פי "היתר" שנותנת לו אמונתו, כלפי כל "האחרים" - כל אלו שאינם נוהגים על-פי כללי-אמונתו ועל-פי הבנתו, שעל רמתה יש מקום להתווכח.

אין ספק שאלימות כזו איננה דרכה של היהדות. אבל מי קובע מהי דרכה של היהדות, ומהי, בכלל, "היהדות"? הרב לאו טוען שדבריו של הרב לוי נוגדים את "דרכה של היהדות", אבל הרב ש"ך גורס, שזו היא היהדות בהתגלמותה, וכל מי שאינו מאמין בכך "הרי הוא כופר בעיקר".

גם הרב לאו, שהפעם השמיע עמדה אנושית, איננו מנהל-החשבונות של אלוהים. על אף זאת, ובה בעת, הוא מרשה לעצמו, כמו כל

חילוניים בשירות הדת

גדעון ברוידא

דפדפת נאה שמצאתי לאחרונה בתיבת הדואר תרמה עוד נדבך נכבד במחשבותי, שהלכה והתגבשה במהלך השנים האחרונות, על ה"חילוניים" בישראל. הדפדפת היא הזמנה לערב עיון על הנושא: "תרומתה של החילונית לזהותה היהודית של מדינת ישראל". יוזמת הערב היא מדרשת אמי"ת, המתארת את עצמה בדפדפת כ"שוקדת לחנך לפלורליזם בנוסח הציונות הדתית המתונה" ו"להבנת האידיאולוגיה החילונית ותרומתה".

החילוניים כסוכני הדת

מזה זמן מקננת בי המחשבה, שבעצם אין, כמעט, אנשים חילונים בישראל. אפשר להיכנס לפולמוס עד לזרא בדבר ההגדרה של המונח "להיות חילוני" אולם מעבר לדקדקנות הלשונית, ומעבר לרמה ההצהרתית, קיים מבחנה של השורה התחתונה, שהיא: עד כמה מתיר אדם להיות נתון להכתבה של צורות חיים, שאינן מתאימות לתפיסותיו היסודיות, על ידי סמכות ממסדית כלשהי? כאשר חילוני מתיר לרב למול את ילדו ולמלמל דברי תפילה; כאשר חילוני מתחנך ומתיר לרב למלמל דברי תפילה; כאשר חילוני מתיר את קבורתו כאשר

זאת בנתונים, אך מתקבל הרושם, שהחילוניים תרמו להפצתה של הדת ולחיזוק מעמדה בישראל בשנים האחרונות, אף יותר מגורמים חרדיים. הבהלה, ואולי ההיסטריה, סביב עוצמתם של החרדיים בכנסת, והנגיסה העצומה שלהם מתוך העוגה הלאומית במסגרת החוק והדמוקרטיה, דחפו אנשים רציניים רבים בישראל, המגדירים עצמם "חילוניים" לנסות ולדחוק את רגליהם של החרדיים מההשפעה העצומה שצברו, על ידי הצגה משלהם של התכנים הדתיים. אולם הרצון הכן "לשבור את המונופול" של החרדיים על הדת היהודית הוביל לקמפיין ענק להחדרת התכנים הדתיים לחוגים נרחבים של החברה הישראלית. האם היתה זו טעות לוגיסטית, או, בעצם, ביטוי של אמונה דתית במסווה של מאבק חברתי ואידיאולוגי?

רב ממלמל דברי תפילה; כאשר חילוני מתיר שליטה של רב על כל המזון שהוא מגיש לפיו, כל אלה אירועים שאין אינטימיים ופרטיים מהם, חילוניותו מוגבלת משהו ומוטלת בספק. ישראלים ידועים בעיקשות מאבקם על אורח חיים כפי שמתאים להם, ולכן כבר קשה לקבל את הטענה המקובלת על קיומה של "כפיה

**קשה להוכיח זאת
בנתונים, אך מתקבל
הרושם, שהחילונים תרמו
להפצתה של הדת ולחיזוק
מעמדה בישראל בשנים
האחרונות אף יותר
מגורמים חרדיים.**

מעניינים השמות השונים שלקחו על עצמן קבוצות כאלה: "יהדות פלורליסטית", "יהדות הומניסטית", "יהדות מתקדמת" וכדומה. בכל השמות האלה טמון רצון כן להתייחס אל הטכסטים הדתיים באורח יותר גמיש ומתאים לחברה מודרנית. האם הרצון הכן והכוונה הטובה טומנים בחובם טעות נאיבית וטראגית? האם אין העיסוק המסיבי בתכנים הדתיים מכניס לתוך-תוכה של החברה

דתית" בישראל. יותר ויותר מתקבל הרושם, שזו טרזניה שהיא בגדר מס־שפתיים, שנועדה להצדיק הסכמה מלאה או חלקית להכתבה של התנהגות, ולא ביטוי של רצון או כוונה לשנות את המצב. שהרי מרבית החילונים לוקחים על עצמם לעשות דברים שהם בהגדרתם ואופיים דתיים לכל דבר, על אף יכולתם שלא לעשות זאת, והמדובר, כאמור, במילה, בנישואים ובקבורה. ובאשר לעלון שבת־בת הדואר: קשה להוכיח

אתר האינטרנט

חופש

www.hofesh.org.il

האתר החילוני הפעיל

והרחב ביותר בישראל,

הלוחם לחופש מכפייה

דתית ולהכרה בזרות

יהודית חילונית ובערכיה

הערכיים והתרבותיים

קיטאי, לימודים בבית הספר היהודי, 1980

שרואים את הזיקה למדינת ישראל שלא על בסיס של תכנים דתיים או הצדקה דתית. ארגונים כאלה מקלים על אנשים שעל קר התפר הדתי-חילוני לקבל חקיקה דתית הלכתית כמתקבלת על הדעת, ואולי אף הכרחית.

מעורבותם של כליך הרבה אנשים המתארים עצמם "חילוניים" אך עוסקים ביום-יום שלהם בהפצתם של תכנים דתיים בכל צורה שהיא, מעוררת תמיהה, ומחזקת את המחשבה העצובה שישראל איננה, וכנראה לא יכולה להיות, מדינה סקולרית באמת. פרופ' אידל טוען, שבישראל לא התחולל מעולם תהליך בריא של סקולריזציה, ושכל אדם הוא "דתי" במידה זו או אחרת. המעניין והמעצב הוא, שאנשים טובים ונאורים אלה לא פועלים לחיזוק האשיות של תכנים דמוקרטיים וחופשיים באמת בחברה בישראל, אולי מכיוון שאינם יודעים איך לעשות זאת, או מכיוון שהרימו ידיים מפני עוצמתם של החרדיים וכוחם האדיר של המסרים הדתיים השולטים בישראל.

הרבה אנשים המזהים עצמם "חילונים" מצאו לעצמם פרנסה בעיסוק של הפצת תכנים דתיים לחברה חילונית. בסערת המתקפה ובלהט היצירה הם תורמים לחיזוק מעמדה של הדת ולדחיקת מקומם של הישראלים החופשיים.

החילונית סוס טרויאני משיכלל? האם עטיפת תכנים דתיים במחלצות כביכול-חילוניות מפחית את עובדת היותם טכסטים דתיים לכל דבר?

על חשבון הישראליות הסקולרית

ארגונים אלה הצליחו לגייס סכומים ענקיים, והקימו בירוקרטיות כבדות ומתוקצבות היטב. הערכה גסה מצביעה על-כך, שסכום של כשני מיליארד שקל מושקעים כל שנה בצורות שונות בפעילותם של ארגונים "חילוניים" כאלה. הרבה אנשים המזהים עצמם "חילונים" מצאו לעצמם פרנסה בעיסוק של הפצת תכנים דתיים לחברה חילונית. שוב: אין לזלזל, חלילה, בכנותם ורצינותם של העושים במלאכה. אולם בסערת המתקפה ובלהט היצירה תרמו

מדינת ישראל נראית עתה דתית הרבה יותר. שוב זכו החרדים לנצל משאביהם של אחרים כדי לקרב את ישראל לזהות דתית על חשבון הישראליות הסקולרית שלה.

הארגונים האלה לחיזוק מעמדה של הדת, ותוך כדי כך לדחיקת מקומם של הישראלים החופשיים, ולפגיעה במאבקם של אלה למען תברה החופשית מכפייה של סמכויות דתיות אלה ואחרות.

מדינת ישראל נראית עתה דתית הרבה יותר מאשר לפני מספר שנים. שוב זכו החרדיים לנצל משאביהם של אחרים כדי לקרב את ישראל לזהות דתית על חשבון הישראליות הסקולרית שלה. לו היו מושקעים משאבי עתק אלה בעידוד תכנים חילוניים באמת, היה מתחזק בישראל אותו רובד שקט שמבקש לראות בישראל מדינה שבה הנושאים הדתיים הם חלק מצנעת הפרט. גדלו של רובד זה אינו יכול להיות מוערך במספרים. אך זהו רובד שבשל אופיו לא ייצא למאבק קולני על השלטת מגמותיו ומאוויו, ויסיכן להסתדר איכשהו במצב הקיים בשל הקשר החזק שלו למדינה, שאינו קשר המעוגן בדת.

יש מחיר למאמץ הנכבד הזה. בחיזוקם של התכנים הדתיים במסגרות "פלורליסטיות" או "הומניות" מנטרלים ארגונים כאלה את אותם אנשים המבקשים לקדם תרבות ואף תיקנה, שתאפשר להם באמת ובתמים חיים ללא כל מעורבות של דת, ומתלישים את אלה,

העכשוויסטים

אורי בן צבי

בעשורים האחרונים צמח בארץ זן חדש של חילוני. העכשוויסט. העכשוויסט מאופיין בכמה תכונות. על-פי רוב הוא שונא דתיים ומנוכר למורשת היהודית. המושג 'יהדות' מעורר בו פלצות, הוא מתגדר בהווה ומתנגד לכל נסיון לחבר בין הווייתו העכשווית לסממני מסורת וטכס, הנסמכים על האתמול. לעכשוויסט אין עבר, יש לו הווה בלבד. הוא חי את מעגל חייו בתוך בועת ההווה, סולד מטכסים, מתנער מכל זיקה למקורות, בז לכל חילוני המגלה עניין במורשת היהודית ורואה בו מיסיונר דתי בתחפושת או פוטנציאל ל'חזרה בתשובה'.

העכשוויזם כמחלה מדבקת

העכשוויזם מתעב את הלימוד וההעמקה בכל מה שקשור ל'יהדות'. תנ"ך ומדרש, היסטוריה וצינונות, הומניסטיקה ודברי הימים, כל אלה הם בשבילו מושגים עוינים. לדידו כל מי שעוסק בהם הוא 'דתי בלבד', כי כיצד יכול ישראלי נאור ובר-דעת לעסוק בנושאים וחומרים שעניינם 'תולדות' או 'אמונות', מבלי שיהיה דתי בנשמתו?

העכשוויזם נותן צידוק לבורות ולרדידות. המקרא הוא בשבילו טקסט דתי ומשום כך טרף, מה לו ולסיפורי הבריאה? מה לאדם מודרני בן המאה ה-21 ולסיפורי האבות או למוסר הנביאים? החובה ללמוד טקסטים מן העבר הרחוק היא אנכרוניזם, הוכחה ניצחת לשליטת המחשבה הדתית במערכות החילוניות. המדרש לדידו, הוא חומר לדתיים בלבד. כי הרי מה לנו ולפלפולי חז"ל? מה לישראלי חופשי עם הויות רב ואביי? מה כבר ניתן ללמוד מחכמים כהלל ועקיבא ואלישע, שהשקפת עולמם דתית והגותם כולה עוסקת בפרשנות דברי הבורא? הטקסט, כמעט כל טקסט שנכתב בעבר, נכתב ע"י אנשים שומרי מצוות. הוא מייצג את אותו פרק בביוגרפיה היהודית שהגדיר יהודי על-פי אמונתו. משום כך, טוען העכשוויסט, הוא אינו יכול להיות רלבנטי למי שרואה עצמו נטוע בהווה, בעולם רב-תרבותי, רב-פתיים ורב-מלל, שיוצר כמות עצומה של מידע המטשטשת ומבליעה בין חשוב לסתמי, בין עבר להווה.

אלא שלא רק את ההגות היהודית מן העבר הרחוק הוא זורק. הוא מתנכר לכל מה שריח

היסטוריה עולה ממנו. השכלה, רפורמה, ציונות, גם הם מושגים זרים, חסרי תוכן. וכי מה ההבדל בין האיסיים לבל"וים? בין עליית בבל לעליה שניה? בין מאורעות ת"ח ות"ט למאורעות תרפ"ט? במה שונה רבי שלמה יצחקי מהרב עובדיה יוסף? או יהושע בן נון מיהושע הנקין? אלה כאלה מושגים, אירועים ואנשים מן העבר. מדוע חשוב לדעת מתי חי פלוני ומה עשה אלמוני? הכל הרי מיקשה אחת של אינפורמיות שאין להם כל נגיעה להווה, ואני, אומר העכשוויסט, יכול לחיות טוב מבלי לדעת עליהם דבר.

העכשוויזם היא מחלה מדבקת. בסקרים המדרגים את העניין שיש לתלמידים במקצועות השונים הנלמדים בבתי הספר, נמצא שוב ושוב כי לימודי תנ"ך, אזרחות והיסטוריה הם בתחתית הסולם. כאשר מתבקשים התלמידים (ולהוותנו גם לא מעט

לעכשוויסט אין עבר, יש לו הווה בלבד. הוא חי את מעגל חייו בתוך בועת ההווה, סולד מטכסים, מתנער מכל זיקה למקורות, בז לכל חילוני המגלה עניין במורשת היהודית ורואה בו מיסיונר דתי בתחפושת או פוטנציאל ל'חזרה בתשובה'.

מורים) לנמק את בחירתם, נשמעים בפיחם נימוקים הלקוחים הישר מתוך הז'רגון העכשוויסטי: "זה לא מעניין", "זה לא חשוב", "זה לא רלוונטי".

העכשוויזם כנפיחה מילולית

הגיזונו של העכשוויסט אומר כי בחמישים השנים האחרונות, מאז קמה מדינת ישראל, נוצר כאן טיפוס חדש של ישראלי, המכונה בשפה מכלילה 'חילוני'. החילוני הוא אמנם בן לאבות שומרי מסורת, אולם עולמו רחוק מעולמם ת"ק פרסה, מושגיו וערכיו שונים,

תפיסת עולמו שונה, מערכת חייו אחרת. אין בינו ובין אבותיו אלא שיוך ביולוגי, שגם הוא הולך ונמוג עם חלוף הזמן.

העכשוויסט, הוא במהותו פוסט-מודרניסט. העיקר נהיה אצלו לטפל והטפל לעיקר. לדידו, אמירה של סילבן שלום עומדת על אותה רמת חשיבות כמו זו של אחת, ג'ודיניר-מוזס שלום, רכלנית צמרת ידועה. שמעון פרס ושמעון גרשון הם יצרני חדשות, ומבט של זר בכותרות העיתונים יתקשה לגלות מי מהם חשוב יותר. נפיחה מילולית של פלאטו שרון חשובה במקומות רבים לא פחות מהצהרה מדינית של אריק שרון. ועם כך בהווה על אחת כמה וכמה במה שגוע לעבר.

העכשוויסט הוא ציניקן ולעיתים רבות ניהיליסט. הוא מרבה לקטר כנגד 'הדתיים' אך לא יזיז אצבע כדי להאבק בתובענותם. הוא משרד לכל עבר ויטכול ויאוש מן הכפיה הדתית, אך לעולם לא יתגייס למאבק כנגדה. אין לו לעכשוויסט טריטוריה מוגדרת. אפשר למצוא אותו בראש פינה ובאילת. הוא פורח בחצרות קיבוצים ומושבאים, אולם נדמה שיותר מבכל מקום אחר ניתן לפגוש אותו בעיר העברית הראשונה ובלוויניה. שם הוא גודש בהמוניו את הבארים ובתי הקפה, את המועדונים והבוטיקים, ובה בעת גם את ספסלי בתי-הספר ואת מסדרונות האקדמיה.

העכשוויסט הוא תמונת מראה של האחר. ככל שהאחר הולך ומקצין בדתיותו כך הוא, העכשוויסט, מקצין בחילוניותו. האחר מנפנף בכתיב אבות והוא ממחר לדחותם כתועבה, האחר מטיף לזיקה לארץ מולדת והוא בתגובה מתריסה מניף את דגל האוניברסליזם והרב תרבותיות. האחר מפאיר את העבר והוא ממחר לקדש את עליגות ההווה.

העכשוויסט הוא כאן על תנאי. יהיה לו טוב, ישאר. ישנתו הנסיבות, תקרה לו הזדמנות, יקום ויעזוב. הוא מרגיש מחובר רק לנראה ולמוחשי מן ההווה. אין לו שום זיקה לאתמול. הוא חסר שורשים, הוא איש העולם הגדול, בן בית בתרבויות אחרות, חלקן שונות ומשונות, אך זר ומנוכר בתוך תרבותו שלו. בפראפרזה פרדוקסלית על הגדרת היהודי של הפילוסוף רודולף שטיינר, ניתן לומר כי העכשוויסט הוא יהודי נודד בנשמתו. תן לו מקל והרי הוא שוב, בדומה לאבותיו, נע ונד. כי כדרכו של יהודי, מקומו בכל מקום וכל מקום הוא מקומו.

על חילוניים תועים ומטעים

מרדכי ארדון, כוכב השחר, 1968

העכשוויסטים בשרות הדתיים

ההיסטוריון הצ'כי קארל קפלן כתב כי "עם חי כל עוד הוא שומר על זכרוננו ההיסטורי". מי שגורס כי יהדות היא דת, גורס למעשה ניתוק של האדם החילוני מעברו ויוצר חיץ בין היהדות ההיסטורית, שאכן נשאה בעיקרה אופי דתי, לבין יהדות זמננו, שהיא פתוחה ופלווראליסטית, ושהדת היא רק אחד ממרכיביה. שיעבודו של הזכרון ההיסטורי הוא יעד של נאמני ההלכה בימינו, בדיוק כשם שקודמיהם, הכוהנים, שיכתבו את סיפורי המקרא ותירגמו לדתיות, פעמים רבות בניגוד למסורת ובניגוד למציאות ההיסטורית – את עבר עמנו. במובן זה העכשוויסט הוא משתף פעולה עם המיסד הרבני ושלוחותיו. ההתנערות שלו מן התודעה ההיסטורית משרתת היטב את האינטרס האמוני, משום שהיא מוכיחה למעשה את תקפות טענותיו בדבר שטחיותה וארעיותה של תפיסת העולם החילונית.

הבעלות על העבר מותנית קודם כל בידיעתו. הימורה של הדתיים להפקיעו לעצמם, לומר, זה אנחנו, כולו שלנו, יכולה להתקיים כל עוד

העכשוויסט, הוא במהותו פוסט-מודרניסט. העיקר נהיה אצלו לטפל והטפל לעיקר.

העכשוויסט הוא כאן על תנאי. יהיה לו טוב, ישאר. ישתנו הנסיבות, תקרה לו הזדמנות, מיד יקום ויעזב.

לא מתייצבת מולה חזית חילונית שרוי העבר נהירים לה, והיא נוטלת לעצמה זכות לפרשו על-פי דרכה, ומנצלת אותו בהתמודדותה על ההגמוניה ביהדות. רק מי שבקי במקורות חש עצמו בן-חורין לבור מתוכם את הרצוי לו ולהתאימם לצרכיו. מי שלמד את דברי חז"ל (בבא מציעא מ"ט) כי אין סומכים על הנס ואין משגיחין בבת קול, כי ההלכה לא בשמיים היא, יעז ליטול חירות לפרשם על-פי הגיונו.

תוכו של הציבור המכנה עצמו 'חופשי'. היהדות החילונית נטלה זה מכבר את שרביט ההנהגה בעולם היהודי. אחרי מאתיים שנים של 'השכלה' ו'יציאה מן החומות' ועליה וישוב הארץ, וחזרה לשפה ובניית תרבות, צריך להיות עיוור כדי לחשוב ש'הדתיים שולטים כאן'. שאלת המפתח אם כן, איננה כיצד עוצרים את הכפיה הדתית, כי אם כיצד מחברים בין הוויה חילונית מנצחת לבין מורשת תרבותית, בעלת סממנים אמוניים מובהקים.

העכשוויסט מציע לנו להפנות את הגב למורשת. לדידו אין לה ערך. חילוני המאמין כי החיבור בין יהדות לחילוניות הוא הכרה, כי לא ניתן לבנות לאורך זמן תרבות חילונית מבלי להישען ולשאוב מן המסורת והמורשת, חייב להאבק קודם לכל בעכשוויסטים. הם ולא ה'דתיים' הם אויביה הגדולים של התרבות החילונית. ■

מי שקרא והפנים את צווי המדרש "אחרי רבים להטות" (שם) יאזור כוח לשנות הלכות ומסורות כדי להתאימן לרוח הזמן.

האנתרופולוג קלוד לוי שטראוס מגדיר מורשת כ"הצטברות של התנסויות". לשון, מיתוסים, חלומות, מערכות דימויים, כל אלה הן התנסויות המרכיבות חיי אדם ומהוות את מורשתו. אך טבעי הוא שהדתי והחילוני ישאבו השראתם מאותה מורשת.

מי שבוחר להתנתק מן המורשת בוחר גם להשאיר בידי מי שממשיך לאחוז בה. היהדות הדתית ממשיכה לבנות ולטפח את המסורת בכוח האמונה, החברה ומשאבי המדינה, ובתוקף כך היא מתריסה לעברנו החילוניים: כולה שלי.

המערכה התרבותית החשובה באמת, בה אנו חיים בעשור הראשון של האלף השלישי איננה בין דתיים לחילוניים, כי אם בתוך

הכבידה

לרוחניות בקרב חילוניים

יעקב מלכין

לייחודיים רבים בשם אחד ("יהודים" "ערבים"), לקבוע מחיר אחד לדברים שונים תכלית שינוי אלו מאלו, או לקבוע חוקים החלים על כל היחידים. כושר המחשבה, ההבנה והשיקול הרציונלי, באמצעות ההכללות, הוא חיוני לחיינו לא רק בעולם הפרקטי, אלא גם להגות ביקורתית, ליכולת המוסרית להעריך, להעדיף ולפסול התנהגויות וחוקים, אמונות ותגובות.

יכולתנו להרגיש מותנה באפשרות להבחין בייחודי בתוך הכלל, בפתוח כושר החוויה במפגש עם הייחודי, בקרב בני האדם וביצירותיהם, בזכות כושר הרגש והחוויה אנו מסוגלים לחזור מבעד להכללות, לנגוע בנפשנו בייחודי שבטבע ובאדם, במציאות שבשיר או בסיפור, לפגוש את הנסיך הקטן באמצע השימון.

הכמיהה לרוחניות היא כמיהה לחיים בעולם רגשות וחוויות כאלה. זהו אחד הביטויים של הכמיהה לפריצת המחסומים בין העולם הפרקטי לעולם הריאלי, אותו חוינו בילדותנו, טרם היו ההכללות והמחירים לעיקרים בחיינו.

"רוחניות" היא אחד השמות להתקשרות רוחנו אל המציאות העשויה סובייקטים בעולם גדוש אובייקטים ברי-חליפין.

כאשר חיי הרוח מתדלדלים, - בגלל חינוך שהפך למערכת הכשרה מקצועית, או חיי תרבות שעיקרם ורובם מפגש עם יצירות בידור המפעילות רפלקסים וגירויים ולא רגשות וחוויות - ניתן לנצל את הכמיהה לרוחניות על-ידי הצעת התקשרות עם המתים בקברי צדיקים או בסיאנסים המעלים אותם באוב, בקמיעות ובסיאנסים של

לבני האדם החיים בעולם הפרקטי נראים כל הדברים כבר חליפין. ערכם נמדד ביעילותם, בתמורה שניתן להשיג עבורם. המבקשים להצליח בעולם הפרקטי שוקלים כל דבר מבחינת מחירו - התמורה שניתן לקבל עבורו. כל פריט הוא רק חלק ממכלול המוגדר על-ידי התמורה או שניתן להשיג עבורו. המחיר, המוגדר בכסף, הוא המושג המופשט והמכליל ביותר. באמצעותו ניתן להחליף את הכל בכל: כל שירות או מוצר בכל שירות או מוצר אחר. שער החליפין של סחורות ומטבעות, מניות ואגרות חוב תופס מקום והולך

בעתונות המודפסת והמשודרת, כיוון שחשיבותו עולה ללא הרף בתודעת אלה החיים בעולם הפרקטי.

החיים בעולם הפרקטי מסתירים מרבים את העולם הריאלי, העשוי רק מייחודיים - אנשים ודברים שאין להם תמורה או תחליף, אנשים ודברים הנחשבים בעינינו מטרת עצמם ואין דבר היכול למלא את מקומם בחיינו.

המודעות לעולם הריאלי - בו מתגלים אנשים ויצירות בייחודם - מותנה בפיתוח כושר החוויה, כמו כושר ההנאה מיצירת מופת בספרות, באמנות או בהגות, כמו הזיקה והאהבה לזולת, שפסק להיות לזו והיה לאת. או אתה.

העולם הריאלי מתגלה לנו כשאנו מסוגלים לקלוט יצירות רוחניות, לפתח זיקה וידידות במשפחה ובקהילה, החיה במסגרת תרבות לאומית דבת דורות. יכולתנו לחשוב ולדעת, מותנית כמובן במושגים ובהכללות, בקטגוריות המסווגות דברים אלו מאלו, לקרוא

יום סבא, הרויכה, פרט, 1959

הכמיהה לרוחניות היא כמיהה לחיים בעולם רגשות וחוויות. זהו אחד הביטויים של הכמיהה לפריצת המחסומים בין העולם הפרקטי לעולם הריאלי.

אידיאולוגיות אוטופיסטיות הומניסטיות פעלו בשם הערכים המוחלטים של צדק, שוויון, אחוה וחירות לכל בני האדם. כשלונות הגשמתן במדינות הסוציאליסטיות פגעה באופן חמור בחירות היחיד, בצדק ובשוויון ההזדמנות בחברה וביכולת לפתחה לטובת רוב תושביה. משטרים רצחניים ורודניים גרמו לאכזבה לא רק מהאוטופיה הפוליטית אלא גם לערעור האמונה באפשרות הגשמת אידיאלים המבטאים את הערכים ההומניסטיים.

בקרב מאוכזבים רבים פשטה הציניות כאידיאולוגיה חדשה, שאין בה מקום לאמונה בערכים אלא לחישובים של כדאיות. אידיאולוגיה צינית זו בקשה להצדיק קיומה של חברה וכלכלה של התחרות חופשית מכל סייג והתחשבות בחלשים, הדוגלת בהפרטה מוחלטת של כל השירותים החיוניים, מגבירה את אטימות הלב של מנהיגים וראשי כלכלה, מתבטאת בחוסר התחשבות בצרכיהם של חלשים ועניים בעם ובאנושות.

בכניעתם לחישובי היעילות והרווחיות השולטים בעולם הפרקטי, הפסיקו רבים ממנהיגי הארצות לראות את העולם הריאלי שבו יש ערך לאנשים ולדברים גם אם אין בהם תועלת מבחינת המחיר. הציניות, אשר אוסקר וויילד הגדירה כ"דיעת המחיר של כל דבר ואי דיעת הערך של דבר כלשהו", החלה להנחות פוליטיקאים וכלכלנים שהפסיקו לראות את האנשים בהם פגעו.

בתגובה למגמה זו בעלית המשכילה של העולם המערבי, התעוררה מחדש הכמיהה לרוחניות גם בקרב מצליחנים בעולם הפרקטי – הכמיהה לזיקה בלתי אמצעית למעשים ודברים אשר ערכם הוא בהם עצמם ולא במה שניתן להשיג עבורם. דווקא ברבדים האמידים של החברה המערבית הופיעו מתנדבים לתנועות מחאה וחתימה להצלת הסביבה הפיסית והחברתית מהרס, בצד תנועות ההימלטות (אסקפיזם) מהמציאות החברתית והפיסית, מהמוזרות לחוקי טבע שנתגלו על-ידי המדעים, כמו שבטי הנודדים המודרניים למרכזי פולחן פגאני עתיק לשמש ולאבן באנגליה ובקליפורניה, כמו המתמכרים ל"קבלה המעשית" או לפרקטיקות מיסטיות אחרות האמורות להביאם במגע עם הכוחות העל-טבעיים.

התפשטות הכמיהה לרוחניות בקרב חילוניים ודתיים

חילוניים רבים מחפשים את התשובה לכמיהתם לרוחניות במסעי הכרות עם תרבויות ודתות המזרח הרחוק, אחרים מבקשים את התשובה בלימודי קבלה ובקהילות זרמי דת חדשים ביהדות (כניו אייג', ג'ואיש רניואל) המבקשים לעורר ולחדש ריגושי התלהבות ודבקות חסידית באמצעות ריטואלים ישנים ומחודשים, שירה בציבור, מגע קרוב עם תברי הקהילה, והידוק הקהילתיות.

בקרב הכמהים לרוחניות – חילוניים ודתיים – אין הגדרה משותפת ל"רוחניות". המשותף לכולם – רתיעה מחיי שגרה בתרבות קהילתית, הדתיות והחילוניות, מהעדר אתגרים וגורמי התעלות והתרגשות נשגבת מבינתם. אין הם מסתפקים בשמירת מצוות הנובעות מאמונתם בערכי מוסר או בחובה הדתית. הכמיהה לרוחניות היא בין השאר, כמיהה להתגברות על השגרה

טראנס המוציאים את האדם מהמציאות אל הריק והאין שבו מתאפסת ההכרה והתבונה ועמה הרגשות והזיקה כלפי הזולת והחברה בה הוא חי.

תרבות ימינו מציעה מיוון אמצעים, יעילים פחות או יותר, להשגת המטרה המוגדרת של הבריחה מעצמך ומהמציאות – למן האמצעים הכימיים ועד הכתות המיסטיות הדתיות והאחרות.

המצוקה הרוחנית גדלה בתרבות שעיקה בידור

המפגש עם יצירות אמנות ייחודיות, בקולנוע או בכל מדיום יצירתי, פועלות עלינו פעולה הפוכה: הן מפגישות אותנו מחדש עם עצמנו ועם המציאות, מגלות את היחיד והייחודי שביוצר וביצירתו, את היותם מייצגים עולמות דיאלים באמצעות הבדיוני והפיוטי. החוויה הפיוטית והרוחנית – הרגשית והתבוננית כאחד – היא ייחודית כמפגש אהבה שאיננו רק "עשיית אהבה". היא ממשיכה לפעול בחיינו האישיים בעולם הריאלי, כמו התגלות של הייחודי והנשגב – בחוויית נוף או בחוויית מפגש אנושי – המשאיר חותמו בנפשנו.

אמרה התלמדית מתארת את ההבדל בין עולם המטבעות לבין הייחוד האלוהי: שכל המלכים מטיביעים דמותם וצלמם במטבעות שהם טובעים, וכל הדמויות שבמטבעות שוות זו לזו, ואילו מלך מלכי המלכים, טובע את דמותו וצלמו בכל בני האדם בעולם – וכל אחד מהם הוא ייחודי וחד-פעמי.

יצירות ספרות ואמנות ייחודיות ומורכבות, הן ביטויים של ה"תרבות הגבוהה" בה חיים בני האדם החווים אותם בקהילותיהם ובמערכות החינוך שלהם. יצירות כאלה – כיצירות התנ"ך, הטרגדיה היוונית והשייקספירית, הפרוזה של טולסטוי ודוסטויבסקי, הציור של לאונרדו או רמברנדט, הפיסול של מיכאל אנג'לו או דונטלו, המוסיקה של באך או מוצרט – מאירות ומבטאות מציאות כלל-אנושית באמצעות הצגת הייחודי וגרימת חוויה שמעבר להגדרה הרציונלית ("נשגבת מבינתנו" – קרי: מכושף ההגדרה שלנו).

בהעדרן של יצירות וחוויות אלה מהעולם הרוחני של רוב האנשים החיים בקהלי צרכנים ולא בקהילות תרבות, הולכת וגדלה מצוקת הכמיהה לרוחניות. צרכני תרבות אשר רוב מזונם הוא אופרות סבון וסרטי מתח ופעולה בהם נעלם הייחודי, הן בעיצוב הדמויות והן בעיצוב היצירות, כמהים למפגש עם הייחודי, להתפעלות אסתטית לנוכחות והתגלות של האנושי, שאין אנו יודעים להגדירו אלא ביצירות אמנות וספרות.

הכמיהה לרוחניות גדלה על חורבות אמונות דתיות ואידיאולוגיות פוליטיות

אנשים החיים ברווחה כלכלית יחסית מתפנים למצוקותיהם הנפשיות. על חורבות האמונות הדתיות, במציאות בה התרוקן עולמם הרוחני מאלוהים פרסונלי ומצוותיו, הם מוצאים עצמם בחרדת החירות, כפי שקרא לה אריק פרום. החופש לעשות כעולה על רוחך מאיים ומעורר כמיהה לבלתי נדע.

על חורבות האמונות באידיאולוגיות פוליטיות אוטופיסטיות ובכוחן להביא פתרון למצוקותיה של האנושות, מצאו עצמם המאמינים לשעבר בחלל רוחני של איזודאות, בהרגשת חוסר תכלית ראויה למעשיהם ולחיייהם.

בשני סוגי מאמינים-לשעבר אלה גוברת והולכת הכמיהה לרוחניות בלתי מוגדרת.

אמהות ומנהיגים שנפטרו והועלו למעלת אלים.

ככל שעשירה יותר המודעות למורשת ההיסטורית-תרבותית של הקהילה, האומה וקבוצת האומות אליה היא שייכת, כן רחבה יותר התשתית של החיים הרוחניים בהם מתקשר היחיד לקהילתו. המורשת ההיסטורית הופכת חלק בלתי נפרד מהמורשת התרבותית כשהיא מעוצבת ביצירות ספרות ואמנות, בטקסי חג ומסורת.

בקשת תכלית החיים ומשבר המשמעות

שאלות על תכלית החיים מבטאות משבר משמעות בו חיים רבים מבני דורנו, ואשר על מהותו ומאפייניו עמד בהרחבה ויקטור פרנקל.

משאלה זו נגזרות כל השאלות המביעות

ספק בהצדקה לסבל ולכאב בחיי בני אדם, כמו לדיון בהצדקת ההתאבדות, שהיתה נקודת מוצא להגותו של אלבר קאמי.

שאלת המפתח בדבר תכלית החיים היא חסרת תשובה במהותה. החיים האנושיים הם תכלית עצמם ואין תכלית לתכלית. המאמינים כי האדם וחיייו אינם אמצעי למטרה, כיון שהאדם הוא מטרה לעצמו, אינם יכולים למצוא תכלית אשר למענה הוא חי.

"משמעות", טוען ויטגנשטיין, היא התפקיד שממלאה בעל המשמעות, בעינינו. הנחיה כיצד להגיע לכתובת מסויימת היא משמעותית במידה שהיא ממלאה את תפקידה והמציינת להוראות אכן יכול להגיע לכתובת זו. מעשה משמעותי הוא מעשה הממלא תפקיד בהגשמת מטרתו. בני אדם משתחררים מהרגשת חוסר המשמעות בחייהם כאשר הם מודעים לתפקידים שממלאים מעשיהם בחיי זולתם.

זהו אחד הפרדוקסים המוכיחים עקרותה של האנוכיות. בידוענו כי אנו משפיעים על זולתנו, מועילים להם, משמחים ומעניגים אותם, גורמים להם להביע הכרתם והוקרתם את מעשינו – אנו חדורים התרגשות ותחושת משמעות. במקרים קיצוניים, כשבני אדם מאמינים כי הם מעורבים בעשייה חיונית למען הקהילה, האומה או האנושות, הם נכונים להקריב את החיים למען הכלל ולהפוך בכך את חייהם ומותם לבעלי משמעות.

זו היא הדוגמה הקיצונית ביותר של פרדוקס המשמעות: היחיד מרגיש התעלות והתלהבות ומייחס משמעות לחייו כשהוא מעורב ביצירה או בפעולה העשויה להשפיע על הזולת, לרצותו או להועיל לו, לענגו, או להזיק לו, אם הוא ראוי לכך בעיניו.

פרדוקס זה מאפיין את הצורך האנושי לחרוג מגבולות האני למען מימוש של האני. האהבה לבן או לבת זוג היא אחד הביטויים הרגשיים הגדולים ביותר של תכונה אנושית זו.

עצם המודעות העצמית של האני היא תוצאה מהזיקה המתפתחת ל"אתה" שבזולת, כהצעת בובר, כמו התינוק המכיר ב"אני" שלו כתוצאה מהזיקה שהוא מפתח אל ה"אתה" האנושי שבאמו או באביו.

תשוקה זו היא אחד ממוקדי ההווייה הרוחנית בחיינו – אחד מגורמי הפעילות האנושית, מעבר לזו המכוונת לספוק הצרכים הגופניים והחומריים.

מנחם ליטבינובסקי, ערבי עם פרח, פרט, 1925

והשעמום, המתלווים לחיים בעולם הפרקטי, גם בקרב אנשים פעילים בחיי המסחר, הטכנולוגיה או ייצור המוצרים, המהווים אמצעים ואינם נחשבים בעינינו כמטרות, כמו רוב המוצרים החומריים הנוצרים ונשחרים עלידינו.

בדידות בקהילות שהפכו קהלים

שלושת גורמי תרבות דומיננטיים מגבירים אם כן, את הכמיהה לרוחניות:

- קהילות שהיו לקהלי צרכנים מבודדים בטלביזיה.
- צריכה בלעדית של מוצרי בידור, ללא יצירות פיוט.
- השכלה והכשרה מקצועית במקום חינוך לערכים ולחיי תרבות ויצירה.

רגשות ניתוק ובדידות הולכים ומתפשטים עם התפרקות הקהילות, מאז שרוב בתי הכנסת הדתיים התרוקנו מחברייהם, ברוב ימות השנה, ולא קמו להם תחליפים ביהדות החילונית. "מרכזי קהילה" ו"מת"נסים" מהווים ברוב המקומות, מועדוני ספורט ותחביב, ואינם ממלאים את הפונקציה של מרכזי פעילות תרבותית וקהילתית. בישראל נסגרים רוב מרכזי הקהילה בשבתות ובחגים וממילא אינם יכולים למלא את תפקידם העיקרי כמרכזי תרבות ופנאי משותף לכל חברי הקהילה. העדר בית התכנסות, השייך ומופעל על-ידי קהילה, במועדים קבועים וחגיגיים, הוא אחד הגורמים המשפיעים על התפוררות הקהילות ביהדות ובעמים אחרים החיים בתרבות החילונית במערב.

החילון המואץ במאה ה-19 בחברה המערבית פרק את המרקם הקהילתי ורק לקראת המאה ה-21 החלו בני אדם לנסות לשקמו. הזיקה הרוחנית המתעוררת בפעילות בקהילה, משייכת את היחיד לא רק לקהילת

בעולמם הרוחני של רבים הולכת וגדלה מצוקת הכמיהה לרוחניות. צרכני תרבות אשר רוב מזונם הוא אופרת סבון וסרטי פעולה, כמהים למפגש עם הייחודי והאנושי

האנשים החיים בה, אלא לקהילה רבת דורות של התרבות הלאומית אשר קהילה זו פועלת בה – האומה, השבט, העדה, העם, או כל שם אחר הניתן לקבוצת קהילות בעלות מכנים משותפים כמורשת תרבותית והיסטורית, שפה, טריטוריה וכד'.

בקהילות תרבות – בכל הדתות והתרבויות הלאומיות – חברים גם בני הדורות אשר אינם עוד בחיים. (ראש קהילה יהודית קטנה בהרי האטלס הסביר לבמאי הסרטים הדוקומנטריים ארנון צפריר כי בקהילתו "חברים עשרים ותמישה אלף נפש – מהם שלוש מאות עדיין בחיים").

קהילות רב-דוריות חיות בחיי הרוח שלהן מורשת תרבותית והיסטורית, באמצעות מצבות, תמונות, שמות, סיפורים, שירים, חגות וסרטים, טקסי זיכרון. דתות קמאיות התבססו על פולחן אבות,

אנשים החיים ברוחה כלכלית מתפנים למצוקותיהם הנפשיות. הם מגלים שעולמם הרוחני התרוקן מאלוהים פרסונלי ומצוותיו. על חורבות האמונות

המיסטיקה לעומת העושר והמיגוון הגדול של יצירות היהדות כתרבות עם ישראל בכל הדורות וזיקותיה לתרבויות העמים. הפעילות המיסטית מכוונת את האדם אל מחוץ לעולם הזה בעוזר בחייו, מנתקת את האדם מפעילות למען זולתו ולמען החברה בה הוא חי, ומקטינה בכך את סיכויי התמודדותו עם משבר המשמעות. שמירת מצוות והגבלת "מקורות היהדות" ליצירות מקודשות על ידי המסורת, גורמות להנתקות מחברת הרוב החילונית ביהדות ולהתעלמות מהיצירות החדשות בתרבות הלאומית והבינלאומית. יש כמובן רגעי נחת מהתמזגות רוחנית עם פעילות היפנוטית המעניקה חוויה מיסטית ומשכיחה מאתנו עולם ומלואו, כמו בכל פעילות אנושית הנביאה לאקסטזה או המרדימה את מרבית האישיות וממקדת אותה בתחושה אחת. אך בהימוג האפקט ההיפנוטי נותרים רוב בני האדם בפני אותן הדילמות עצמן אשר מעימות עמן בקשו להשתמט.

יש המזהים את הזולת, אשר אותו הם מבקשים לרצות, עם האלוהים כפי שנוצר ועוצב במורשת התרבותית של הקהילה הלאומית בה הם חיים. מסירותם וקורבנותיהם למען הזולת האלוהי מעניקה לרבים מהם, לפי עדותם, תחושת משמעות לחייהם.

יצירת האלוהים כביטוי לשאיפות האדם

הנביאים בתנ"ך היו הראשונים שהוקיעו את הסכנה הטמונה בהחלפת הפעילות למען הזולת בפעילות למען האלוהים. על כן הוקיעו את הקרבת הקורבנות והתפילות לאלוהים של אנשים המתעלמים מחובותיהם החברתיות - עזרה לזולת הזקוק לכך. לדעת נביאי יהוה אין משמעות למעשיו הדתיים של האדם למען אלוהיו כשאלה אינם תואמים את כללי הצדק הסוציאלי וחובות הצדקה האנושית המוטלים על כל אחד מאתנו. הברית בין האלוהים לאדם נראתה לנביאים כברית המבוססת על חובותיו של כל יחיד כלפי זולתו האנושי, חובה ראשונית ועדיפה על כל חובה ומעשה שהוא עושה למען אלוהיו.

יצירת האלוהים על-ידי בני האדם כסמל לפוטנציה של הטבע ולמאוריי אנושיים לעלות על עצמם ולהיות כל יכולים, היא אחד מביטויי השאיפה האנושית לחרוג מגבולות האני, להשפיע על הזולת, להעניק לחיים ולמעשים משמעות (קרי: תפקיד) בעולם.

על כן כה בולטים העיוות והסכנה בניסיונם של מטיפים ומנהיגים דתיים להציג חובות וציוויי דת כעדיפים על חוקי צדק סוציאלי של שוויון וחוכיות אדם, כאילו הם ברוח ובהמשך לתורת הנביאים. לכן הסיק בובר כי רגשות האחריות (רסמונסבייליטי) שיש לנו כלפי האחר, נובעים מהצורך הטבעי של האדם להענות (רספונס), או כדבריו: "נתן תינוק ידו בידך - אחריותו עליך".

המיסטיקה אינה מענה למחפשי המשמעות בחייהם

ההתעלמות של היצירות התנ"כיות מהעולם הבא ומהחיים אחרי המוות, מבטאת את התמקדות תשומת לבם של ההוגים ביהדות התנ"כית לבעיות האדם בעולם הזה, העולם הבלעדי אם גם לא הטוב בעולמות האפשריים (כפי שהאמינו הוגים דתיים כלייבניץ). גישה זו ייחדה את היהדות הקדומה מהתרבויות של העמים אשר בקרבתה היא חיה, תרבויות שהאמונה בחיים אחרי המוות ובעולם האלטרנטיבי לעולם הזה, היוו יסוד משותף לאמונותיהם והגותם. גישה לעולם הזה כעולם הבלעדי היתה ליסוד ההגות האתית של הנביאים בתנ"ך, כשם שהיא מהווה יסוד לאתיקה החילונית המטילה חובות פעילות של היחיד למען זולתו ולמען החברה בה הוא חי. למאמינים כמוהם בבלעדיות העולם הזה, ברור כי צדק חייב להעשות כאן ועכשיו - כיוון שאין זמן ומקום אחר בהם ניתן לעשותו או להנות ממנו.

רבים מקרב הנתונים במשבר המשמעות לחייהם מתחפשים לשווא מפלט ממצוקתם בעולם שמעבר לעולם הזה, כאילו היה זה משכן הרוחניות שמעבר לגופניות, עולם הבא המקביל לעולם הזה.

הבילוי במוסדות דמויי אשרם הודי או בחבורות קבלה יהודית, השתטחות על קברי קדושים - ישנים וחדשים - תוך אמונה בהתקשרות פלאית עם האנרגיות החודרות לאישיותם של המשתטחים, רווחים בקרב הכמהים לדוחניות. אכזבתם של מאמינים חילונים רבים מהתנסויות אלה נובעת בעיקר מדלות עולמם הרוחני של מפגשי

יוחנן סימון, שבת בקיבוץ, פרט, 1944

היחיד מרגיש התעלות והתלהבות ומייחס משמעות לחייו כשהוא מעורב ביצירה או בפעולה העשויה להשפיע על הזולת, לרצותו או להועיל לו, לענגו, או להזיק לו, אם הוא ראוי לכך בעיניו.

ספיריטואליזציה של המצוות עשויה אולי לסייע לאנשים דתיים המאמינים בחובתם לשמור עליהן. אין היא יכולה לסייע לאנשים חופשיים מחובת המצוות, היודעים כי אלו צוו על-ידי בני אדם ואין להם תוקף אם אין בהן טעם.

תכלית החיים

לא תכלית החיים אלא תכלית המעשים מעניקה לחיינו תחושת משמעות. השאלה על "תכלית החיים" היא חסרת משמעות, בהיותה שאלה שאינה יכולה למלא את תפקידה: לא ניתן להשיב עליה כיוון שהחיים הם תכלית עצמם, כמו ההנאה, החווייה מיופיו של הטבע או מיצירה, כמו האהבה.

בקשת תכלית למה שהוא התכלית עצמו, היא פעילות רוחנית עקרה, אשר אין בה כדי להקל על תחושת חוסר המשמעות. בהיות החיים תכלית עצמם אין להם תפקיד ואין משמעות לשאלה, לשם מה חיים בני אדם או מה טעם לחיים, כאשר ידוע מראש כי הם ייפסקו ברגע מסויים בזמן. אין תפקיד או משמעות לחיי האדם – אך יש בחייו תפקידים רבים המעניקים משמעות למעשיו ופעילויותיו. ההכרה במשמעות זאת היא פעילות רוחנית מרוממת נפש כשאנו מעריכים את מעשיו כטובים ומועילים ומדכאה ומעיקה ברגשות אשם כשאנו מעריכים אותם כרעים ומזיקים.

הבחינה של מטרת המעשים של היחיד ושל החברה, היא פעילות רוחנית המכירה בחווייה ובהנאה כתכלית המצדיקה את עצמה. כגון ההנאה הרוחנית מהשתתפות בריטואלים מסורתיים וחדשים, או מיצירה של מנהגים ומסורות חדשות, המעשירים את חיי התרבות של המשפחה והקהילה, כמו המסורות המשפחתיות והקהילתיות החדשות בחגיגת חגי ישראל ביהדות החופשית מדת ההלכה. חוויות רגשיות ואסתטיות מנופי טבע ויצירות אנושיות, מריטואלים ומפגשים חברתיים, הן חלק ממטרות הפעילות הרוחנית של אנשים חילוניים.

הגות בכל אלה אינה דומה למדיטציה המרוקנת את התודעה מהכרה והמעורבות במציאות, מזהה אותה עם האין והריק, האמורים להרגיע את הנפש ולנקותה מחרדות וציפיית לעתיד.

הפעילות הרוחנית הממזגת חווייה והגות היא בין גורמי האושר והסיפוק בחיינו. היא מרגשת ומענגת, מעוררת זכרונות ומחשבות, יוצרת מציאות רוחנית מדימוי ומהיזה במה שכבר איננו או איננו עדיין. האושר איננו מחוץ חפץ שניתן להגיע אליו ולהשתהות בו באמצעות "הרוחניות", המאווה כשהיא לעצמה. אושר מתלווה לחיינו ומעשינו וחרור ומתלווה אליהם, לא רק ברגעי סיפוק חולפים אלא בעקבות מודעותנו ומעורבותנו בפעילות משמעותית, אשר יש לה תוצאות רצויות גם בחיי אנשים אחרים.

פעילות כזאת אפשרית רק כשאנו מערבים בה את כל אישיותנו – גופנו ורוחנו כאחד – ואין היא אפשרית כאשר אנו מתמסרים לעצמנו בלבד, לתרגילי "רוחניות טהורה" וחסרת מעש.

אין ניגוד בין רציונליות לרוחניות

חוויות רוחניות ופיוטיות מתמשכות ומשתלבות בחיינו בעולם הזה אינן מנוגדות לשיקול רציונלי הבוחן את היתרונות ואת המגרעות של ההתמכרות למיסטיקה ולעולם הבא המובטח על-ידה.

המאמינים בעיקרי הקבלה הלוריאנית – כי שמירת מצוות ההלכה, הדבקות וחיי בעלי התשובה המסתגפים משפיעים על תיקונו של העולם, גואלים את האלוהות מגלותה ואת הקוסמוס משבריו, מנסים למזג פעילות דתית של היחיד עם מילוי חובה של העם היהודי להשיב לאלוהות את מקומה ולהחזיר לעולם את ההרמוניה של האין שקדם לבריאה. מבחינתם של מאמינים חילוניים, נראים כל אלה הפלגות דמיון מסקרנות ומשעשעות שאין בהן להצדיק שמירת מצוות כשרות או איסורי עיסוקים מהנים בשבת, או כל פעילות, גופנית ורוחנית, המגוננת את החיים ואינה מזיקה לזולת.

ספיריטואליזציה של המצוות

פרופ' יוסף דן רואה בקבלה הלוריאנית נסיון שהצליח לחולל ספיריטואליזציה של חיי שומרי מצוות הלכה, שאבדו טעמיהן והצדקתן. התמורה בהגות היהודית בימי הביניים בתפיסת יהוה, שהפך בעיני רבים מאל פרסונלי שיש להתפלל לו ולמלא "רצונו", לישות מופשטת שאינה זקוקה לדבר ובוראית לא לתפילות וקורבנות – הציגה בפני רבים את בעיית "טעמי המצוות", שגם סעדיה גאון וגם הרמב"ם לא הצליחו לתת לה מענה מספק.

על העם היהודי הוטל, על-ידי התורה וההלכה, לגרום לתיקון: להעלות את הניצוצות ולגאול אותם מהקליפות של הרע השטני, לגאול את האלוהות מגולתה, ולהחזיר את העולם לנקודה שלפני הבריאה – להרמוניה המוחלטת השוררת באין.

היתה זו תורה שבקשה למחוק בבת אחת את מהפכתה הייחודית של היהדות התנ"כית, אשר הציעה במקום המחזוריות הטבעית את הליניאריות ההיסטורית כהשקפה על העולם ועל התפתחותו. בתרבויות המצרית והמסופוטמית שררה האמונה כי הזמן וההיסטוריה הם מחזוריים – ותפקיד האדם הוא לסייע בקיומה של המחזוריות, כיוון שמה שיהיה כבר היה, וכל שהיה ישוב להיות.

היהדות התנ"כית הציעה במקום השקפה זו את ראיית ההיסטוריה כמתפתחת מבראשית, משתנה ללא הרף, מתחדשת ואינה תוזרת על עצמה לעולם. גישה ליניארית-היסטורית זו באה במקום הגישה המחזורית-טבעית, השמרנית מטבעה. על כן קיוותה היהדות לשינויים והתפתחויות חסרות תקדים, וזרעה את ההתנגדות לשמרנות ואת הדחף לרפורמות בלתי פוסקות במסורת, כתנועת יוצרי התורה שבעל-פה, הוגי היהדות ההלניסטית והפילוסופיה הרציונליסטית של ימי הביניים, ההשכלה והזמן החדש.

הקבלה הלוריאנית הציעה מהפך שכנגד: היא בקשה להוציא את היהדות מההיסטוריה של עצמה ושל העמים האחרים, הטילה עליה מחדש תפקיד בקיום המחזוריות של הקוסמוס והאלוהות. במקום התפתחות וחידושים בעתיד חסר תקדים – מציעה הקבלה הלוריאנית לתקן את העולם על-ידי החזרתו למצב הפרה-היסטורי של הקוסמוס, לרגע שלפני המפץ הגדול של האור, הוא האנרגיה הקדמונית. ברגע זה תשרוד בעולם הרמוניה שלמה, העולם יתוקן – בהעדר כל יש נפרד מהאלוהות. מבחינה זו יכולה הקבלה לשמש את המבקשים להמלט רוחנית מהעולם הריאלי אל עולם הפנטסיה של המדע הבדיוני הממקם את עצמו ואת עם ישראל במרכז האירוע הקוסמי הכולל את הבראו ואת סופו.

התנ"ך האלוהים?

היהדות החרדית ויחסה לשואה

יהודה באואר

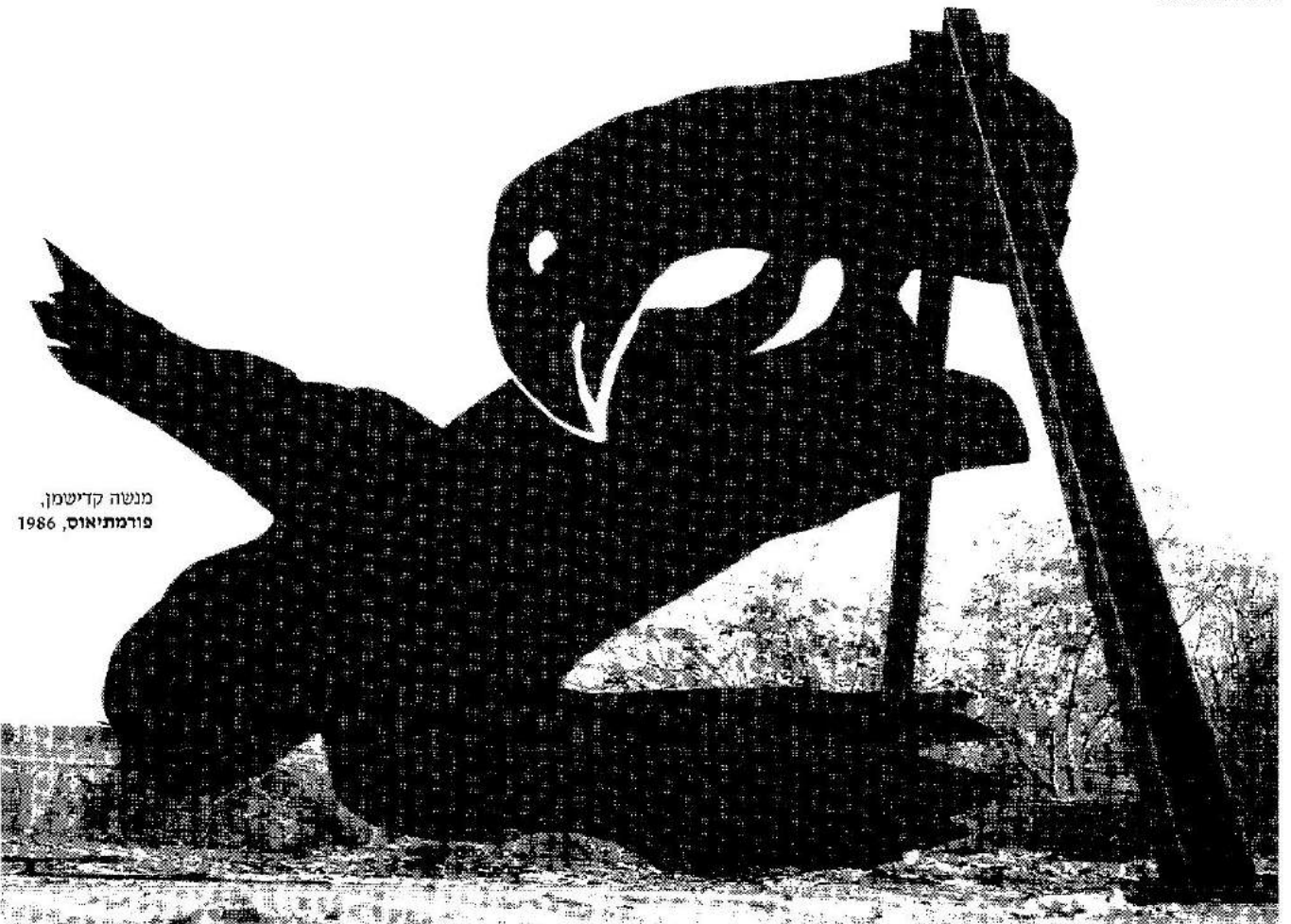
היכן היה האל?

רוב הפרשנים החרדיים, וגם רבים שאינם חרדיים, צודקים, אם כן, בהעלותם טענה הפוכה: אל תשאל היכן היה אלוהים, משום שאינך יכול להשיג את דרכיו. שאל היכן היה האדם. הכדור נמצא אפוא בשטחו של האדם ולא בשטחו של האל. אולם לאחר שנקבע כי איננו יכולים להבין את מעשי אלוהים, מובן שהוגים יהודים (וגם הרבה נוצרים) דתיים ממשיכים נושאות לעשות בדיוק את זה, כלומר, לנסות להבין.

לפי טיעון אחר, הרע נוצר בשל החופש שהעניק אלוהים לאדם לבחור בין טוב לרע. לפי ספר תהילים, עושי רע ייענשו על מעשיהם בעולם הזה, ובתקופה מאוחרת יותר נדחה העונש לעולם הבא. על כל פנים, גם על פי גישה זו הרע נתון לבחירתו של האדם, ואינו נובע ממקור אלוהי. בין שני הטיעונים קיים מתח, ואפילו ניגוד: על-פי הראשון איננו יכולים להשיג את דרכי הנהגתו של אלוהים את העולם (בשל קוצר

בניסיון להסביר את השואה מביאה התיאולוגיה היהודית הצדקות שונות למעשי אלוהים או למחדליו ("צידוק הדין"). הצדקות אלה מעוגנות במידה זו או אחרת במסורת הדתית היהודית, המבוססת על הרעיון שקיים כוח כלייכול שאין לצפות ממנו להסבר, כיוון שבני האדם נחותים מלהבין את דרכי הנהגתו את העולם. דרכי אלוהים אינן דרכי האדם, ולכן אין לכלול אותו כלל בוויכוח, כשם שאיוב, משכנע בתום מאבקו עם הכלי-יכול, הכיר באי-סופיותו של אלוהים ובקוצר ידיו להבין את הנהגתו (ואכן, במקרה של איוב היו מעשי אלוהים מנוגדים לחלוטין לאמות המוסר האנושיות). משמעות הדברים היא שאלוהים הוא הכוח הקוסמי המוחלט, הקיים מעבר לטוב ולרע. על פניו נראה כי גישה זו עשויה לתת מענה גם לשאלות העולות ביחס לשואה.

פרופ' יהודה באואר הוא חוקר של השואה, המאמר לקוח מתוך ספרו "Rethinking the Holocaust", שראה אור בהוצאת Yale University Press, בשפה האנגלית.

מנשה קדישמן,
פורמתיאוס, 1986

לו היו היהודים בוחרים במה שמקובל לראות כ"טוב", האם היו ניצלים? האם היו ניצלים לו היו אדוקים יותר ומקפידים לשמור את כל המצוות? והאם היו ניצלים לו בחרו שלא ללכת בדרכי הדת?

החליט כבר מקדמת דנא לתת לאדם חופש בחירה, והוא יעניק לנו שכר ועונש על-פי מעשיו.

הטיעון השני מעלה בעיה נוספת: אם האדם רשאי לבחור בין טוב לרע (ויהודי ירא שמיים יודע מהו הטוב: ללכת בדרכי ההלכה ולקיים את תר"ג המצוות), הרי שהנאצים אכן מימשו את חופש הבחירה. הם בחרו ברע. אולם האם הייתה לקרבנותיהם בחירה? מסופקני, ולו היו היהודים בוחרים במה שמקובל לראות כ"טוב", האם היו ניצלים? האם היו ניצלים לו היו אדוקים יותר ומקפידים לשמור את כל המצוות? והאם היו ניצלים לו בחרו שלא ללכת בדרכי הדת? שיעורי ההישרדות סותרים את הצפוי על-פי הטיעונים הדתיים: באירופה המערבית (בצרפת, בבלגיה, באיטליה ובדנמרק), שדוּב היהחיים בה היו לא אדוקים, שרדו רבים יחסית, ואילו בחברה החרדית של יהודי פולין ניצלו מעטים בלבד והדרא קושיא לדוכתא, והבעיה נותרה בעינה.

באשר לטיעון הראשון, למרות תפיסתם ("קטונו מלהבין"), תוהים הוגים חרדיים מה הייתה עשויה להיות כוונת האל, שכן אין בלבם ספק שהוא השליט בעולם, האחראי לכך שהיתה שואה. שהרי ככלות הכול, מן המסורת עולה שמדי פעם הסביר אלוהים לאדם מדוע פעל כפי שפעל. האם אין המסורת היהודית כולה מבוססת על ההנחה שהיא עוצבה בידי אלוהים, או הוכתבה על-ידו, וכן, אם המצוות המוסריות מקורן באל והוא איננו סתם כוח קוסמי, האם לא תלה עליו החובה לפעול על-פי אמות המוסר שלו עצמו? השאלה הזו הועלתה בידי הוגי דעות חרדיים, והנה התשובות שנתנו, בכתב או בעל-פה, לאחר השואה.¹

הטיעון הוא מעגלי. אם ניתן לאדם חופש בחירה, אם האדם עצמו הוא האחראי לרוע, האם יש לאל חשיבות כלשהי? אם הכדור נמצא ב"מגרש" של האדם, לשם מה אנו זקוקים לאל? אם האדם הוא האחראי, מה טעם בתפילות או בשמירת מצוות (חוץ מאשר לשם הצורך בשכנוע עצמי)?

מסורת יהודית נוספת, בסיסית אך מלאת סתירות, היא שטוב ורע כאחד הם מעשי אלוהים ופרי תכנונו. מכאן, שהרע גם הוא מהווה תלק בתכנית הכוללת של אלוהים, שתכליתו היא הטוב. כלומר רוע, מזל ביש ואסונות הם רק "כביכול" רעים, וסופם לטובה. ואין כל פגם בכך שתשובה זו מנוגדת לתשובות האחרות. יהודים חרדיים חיים בשלום עם דרכי חשיבה סותרות אלה וממזגים אותן לתפיסות הנשענות על טיעון זה או אחר, על-פי הצורך. בסופו של דבר על-פי היהדות המסורתית, מובן שיש להאמין באלוהים, אך קיום המצוות חשוב יותר. מעשי האדם הם הדבר החשוב ולא אמונתו, והצהרה אודות אמונתו חשובה עוד פחות.

אל נסתר

ניסיונות רבים נעשו בתקווה להתחמק מסתירות אלה. בפילוסופיה הדתית המודרנית ניתן למצוא חיזוק לטיעון ידוע: אין צורך להישען דווקא על השואה כדי להציג שאלות הנוגעות לצידוק הדין. אותה

שאלה שמעוררת השואה לגבי הרוע בעולם עולה גם כשילד נדרס בכביש. רצח המיליונים ללא כל סיבה סבירה הופך את הסוגיה לדרמטית יותר, אך בעיקרון אין כל הבדל. ובמילים אחרות, השואה כשלעצמה אינה יוצרת כל בעיה של צידוק הדין, הבעיה קיימת ממילא. הבעיה התיאולוגית מיתרגמת לאחת מבעיות הדת היומיומיות: האם יכול אדם יהודי להמשיך בחייו, או חייה, הדתיים אחרי השואה?² טיעון זה עשוי לשכנע מנקודת ראות פילוסופית, אולם למאמין הפשוט, הרואה באלוהים כוח כל-יכול, הנמצא בכל מקום לשם השלטת הטוב, מציבה השואה בעיה קשה. עוצמתה מחייבת העלאת שאלות שבחי היומיום ניתן אולי להתעלם מהן.

אסטרטגיה נוספת להסברת השואה מתבססת על מסורות של מיסטיקה קבלית, שעם תומכיה נמנים הוגי דעות כמו מרטין בובר, המתנגדים ליסודות חיוניים בדת הממוסדת. הצעתם מתמקדת "בצמצום", כלומר בביטול מרצון של נוכחות אלוהים בעולם. על-פי מספר פירושים, אלוהים מצמצם את עצמו כדי שהעולם יוכל להתקיים, כי לו הוא היה בכל מקום היה מונע את העולם מלתפקד. אלוהים נסוג מהעולם כדי שרצונו החופשי של האדם יוכל לבוא לידי ביטוי, לטוב או לרע.

השקפת העולם היהודית (ואף זו של הנוצרים ושל המוסלמים) היא אורבוצנטרית, כלומר רואה את כדור הארץ, בסך הכול נקודה זעירה ביקום ענק, שיש בו טריליוני טריליונים של שמשות, פלנטות וגופים שמיימיים אחרים, כמוקד להתעניינותו של אל אוניברסלי. היא אף אנתרופוצנטרית, כלומר רואה את האדם, שהופיע על פני כדור הארץ לפני כמה מיליוני שנים, מתוך מיליארדי השנים שקיימת הפלנטה

אם ניתן לאדם חופש בחירה, אם האדם עצמו הוא האחראי לרוע, האם יש לאל חשיבות כלשהי? אם הכדור נמצא ב"מגרש" של האדם, לשם מה אנו זקוקים לאל? אם האדם הוא האחראי, מה טעם בתפילות או בשמירת מצוות?

הזאת, כמוקד ההתעניינות של אלוהים וכתנון להשגחה יומיומית. נוסף לכך היהדות היא "יהודוצנטרית", כלומר רואה ביהודים, המונים כיום 13 מיליון איש, לעומת אנושות של כמה מיליארדי בני אדם, את מוקד ההתעניינות האוניברסלית של אלוהים.

כל הרעיונות האלה מנוגדים לרעיון הצמצום, כי קשה לקבל שאל המשחרר את העולם מנוכחותו נשאר מעורב בכל זאת במה שאכלו לארוחת הצהריים היהודים, שהם בסך הכול חלקיק מהאנושות, שהיא עצמה תופעה צעירה בהתפתחות של טריליוני גופים אלוהיים. ואף על-פי-כן מאמינים יהודים דתיים כי אלוהים קשוב לכל פרט הקשור לקיום המצוות היומיומיות. אם אלוהים הוא אלוהי אבותינו, אברהם, יצחק ויעקב, ואם הוא אלוהי הצדק, הנמצא בכל והיודע כל, ואם למרות זאת אירעה השואה, אזי התשובה חייבת להיות צמצום. על פי גישה זו, אלוהים הסתיר את פניו כעונש לאנושות, ובמיוחד ליהודים, על שום שלא שמרו את מצוותיו.

אין להסיק מהעובדה שאלוהים הסתיר את פניו שהוא ויתר על כוחו, שכן זה אחד מהדברים שאל אינו יכול לעשות ללא איבוד אלוהותו. משמעות טיעון זה היא שכל-יכולותו מאפשרת לאלוהים להימנע

קשה לקבל שאל המשחרר את העולם מנוכחותו נשאר מעורב כל כך במה שאכלו לארוחת הצהרים היהודים, שהם בסך הכול חלקיק מהאנושות, שהיא עצמה תופעה צעירה בהתפתחות של טריליוני גופים אלוהיים. ואף על פי כן מאמינים יהודים דתיים כי אלוהים קשוב לכל פרט הקשור לקיום המצוות

הפעולה של בני האדם כדי לתקן את פגעי העולם. אגב, התפיסה שהאדם מסייע לאלוהים לקיים את הטוב בעולם היא מסורת יהודית עתיקה. לפי גרינברג, השואה זעזעה את אושיות הברית בין אלוהים ליהודים, כי היא איימה על עצם הקיום של העם. הדרך היחידה להיחלץ ממצב זה היא לנסח מחדש את הברית ולבסס אותה על שותפות אמיתית בין הצדדים, שותפות שבה יוטל על היהודים תפקיד פעיל הרבה יותר מזה שמילאו עד כה. אנו רואים אפוא שרעיון זה אינו חדש במסורת היהודית, וניתן לראות בו גרסה נוספת לטענת הסתר הפנים.⁴

הבעיה בהסבר זה, מלבד היותו השערה ממש כמו ההסברים האחרים שהועלו, היא שאם אלוהים חלש, מי צריך אותו בשעת משבר וסכנה? מה טעם בתפילה או בשמירת המצוות? האם עשרת הדברות הם בגדר הצעות בלבד, או שהם (איזו מחשבה!) כללים אנושיים, שניתן לגשת אליהם מנקודת ראות אנושית? על כל פנים, גרינברג מרחיק לכת וטוען כי השואה הצביעה על השבר המהותי שחל ביהדות, בנצרות,

מהוצאת כוחו אל הפועל, אך אין היא מאפשרת לו להפסיק להיות כלי-יכול. הוא עשוי להיות deus absconditus ("האל הבורח"), אך הוא אינו יכול לפרוש. הסתר פנים משמעו שאלוהים עשוי להתגלות, (אם כי בדרך כלל אין הוא עושה זאת) גם כאשר הוא אינו מרוצה ממעשי האדם, ובעיקר ממעשי היהודים. נסיגת אלוהים והסתר הפנים הם למעשה עונש, כיוון שהם מאפשרים לכוחות הרשע, שנוצרו בד בבד עם בריאת האדם, כדי לאפשר לו בחירה חופשית, לפעול ללא מצרים.

אל נעדר

גרסאות שונות של הסבר תאולוגי זה ניתן למצוא הן בעבודותיהם של חוקרים לא חרדיים, כמו אליעזר ברקוביץ ואמיל פקנהיים, והן במאמרים רבים שנכתבו בידי דמויות חשובות בעולם החרדי.³ לא אכנס כאן לניתוח מעמיק יותר בתאוריות אלה, אולם אציין שתי נקודות הקשורות לנושא דינונו המרכזי: האחת היא שככל השערה תיאולוגית, גם תיאוריות אלה הן השערות בלבד, השערות של בני אנוש. השערות אלה מועלות כנגד הטיעון הראשון ("קטונו מלהבין") וכנגד טיעון לוגי, שגם אם אלוהים מסתיר פנים אין ההשערות יכולות להיות "בהשראת אלוהים", אלא אם קרה נס, ואלוהים החליט להתגלות כדי להציג לפני התיאולוגים את האמת אלוהית. אך זה איננו, כנראה, מה שקרה.

הנקודה השנייה היא מה הרלוונטיות של אלוהים לאדם, אם הוא מסתיר את פניו. אל נעדר הוא אל שהחליט להיות נעדר, וקשה להניח שהוא מעוניין להאזין לתפילות; ואפילו הוא עושה זאת, הוא לא ימב אליהן. אל נעדר הוא ביסודו של דבר אל קשוח, אל שחל להתעניין, ולכן אין הוא רלוונטי עוד. עם זאת, הוא עדיין כלי-יכול, הוא עשוי להתערב משום שהוא כלי-ידע, ולכן הוא יודע גם מה בני האדם עושים, ובשל כך לא נגרעת אחריותו. בחירתו להיות נעדר מטילה עליו את האחריות לרוע, כיוון שהוא מאפשר את קיומו בעולם, ואנו יכולים להגדיר גילויים אלה כ"רוע" על פי אמות המוסר שהוא, כביכול, הכתיב לנו.

הוגה דעות יהודי גדול בן זמננו, הרב אירווינג "ייץ" גרינברג, התייחס לבעיה באופן מקורי וחדשני, מזווית ראייה אורתודוקסית מודרנית. הוא דן בשאלה זו: אם אלוהים צדיק וכלי-יכול, אזי אין לשואה הסבר במונחים דתיים, משום שהסתרת פנים אינה מונעת ממנו את הידיעה; אם אלוהים הוא כלי-יכול וכל-יודע, הוא אינו יכול להיות צדיק, משום שעל פי אמות המוסר שלו עצמו היה עליו למנוע את השואה, והסתרת הפנים אינה יכולה לשמש לו תירוץ; אם הוא צדיק, אין הוא יכול להיות כלי-יכול, כי לו היה כזה היה מונע את השואה.

אל חלש

גרינברג מרגיש שעליו לבחור בין ההסברים, והוא בוחר בשני: הוא חושב שאלוהי היהודים פועל בדרכי צדק וחסד, ומצהיר כי נבצר מאלוהים להציל את היהודים משום שאיננו, או איננו עוד, כלי-יכול. השאלה אם אי פעם אלוהים אכן היה כלי-יכול אינה רלוונטית לכאן. ברור שכיום הוא אינו כזה. זהו אפוא אל חלש, הנזקק לשיתוף

יצחק דבאיגר, היורה

ומתמשך. ההסבר המיסטי משיב את הכוח לקבוצה הנרדפת, הם חשיט חזקים יותר מרודפיהם, משום שביכולתם לשנות את המצב בזכות מעשיהם, והם יודעים בדיוק מהי ההתנהגות הרצויה לאלוהים. הקסם הוא אמיתי, מונע ייאוש ומאפשר למיעוט (ליהודים, במקרה זה) להתגבר על אסונות.

הסבר זה הוא הבסיס לפירוש השואה בעולם הדתי. שורשי מצויים כבר בכתבים היהודיים הקלאסיים ובפרשנויותיהם מימי הביניים ועד העת החדשה. האם בכך הופך היטלר להיות עוד נבוכדנצר שנשלח בידי אלוהים כדי להעניש את עמו? המסורת החרדית משפיעה על המאמינים לקבל כך את הדברים, וקשה מאוד להימנע ממסקנה זו. למעשה, כבר ב-30 בנובמבר 1942, הכריז הרב הראשי של פלשתינה-א"י, יצחק הלוי הרצוג, שסיבת האסון היא חטאי היהודים. ההתקפה הזאת הושמעה בכינוס מחאה של האספה הכללית של היישוב, משנודעו הפרטים על השואה, ומאז חזרה ונשנתה בניסוחים שונים בידי הממסד הדתי (אך לא בהכרח

החרדי). משמעות הדברים האלה היא שחטאי היהודים היו כה חמורים, עד שהצדיקו את מותם של כשישה מיליון יהודים, מהם לפחות מיליון ילדים שעדיין לא הגיעו לגיל 13 (גיל המעבר מילדות לבגרות אצל בנים, שכן בנות אינן נחשבות). עלינו לשאול אפוא: איזה חטא או חטאים היו כל כך נוראים?

חיבוש אשמים

היה מחותן, דמות

החרדים, שכיום הולך וגובר כוחם בעולם היהודי, וכך אף תוקפנותם, מחפשים חוטאים מסוימים. כמה רבנים חרדיים טוענים כי הייתה זו התנועה הרפורמית במרכז אירופה שהטתה את היהודים מהנתיב הצר והישר של שמירת מצוות קפדנית. רבי יואל ("יואליש") טייטלבוים, האדמו"ר מסאטמר (היא העיר סאטורמארה שברומניה), שהוא עצמו ניצל שואה, האשים את "הציונים הארורים". אחרים מטילים את האחריות על הבונדיסטים הסוציאליסטים, על הציונים הלא-דתיים או על קהילות היהודים הרפורמים או הליברלים. רבים סבורים שהשכלה הסיטה את היהודים ממסורתם והביאה לתוצאות הגורליות. אחרים מוצאים במודרניות את האשם, כיוון שיהודים לא-דתיים הלכו בדרכיה וחטאו. ממסדים שונים ייחסו מידה שונה של אחריות לתנועות לא-דתיות שונות של יהודים.⁶

הטעות בכל הגישות האלה היא בכך, שהקרנן העיקרי של מעשי הנאצים היו יהודי מזרח אירופה. כחלק מההתרפקות על העבר, מקובל לחשוב בטעות שרוב יהודי מזרח אירופה היו דתיים או חרדיים. למעשה, לא כך היה המצב בשנת 1939, אם כי שיעור שומרי המצוות בקהילות אלה אכן היה גבוה הרבה יותר מאשר במערב אירופה ובמרכזה. כאמור, במזרח אירופה נרצחו יהודים רבים יותר מאשר בשאר אזורי אירופה: 90% מיהודי פולין הושמדו (ושיעור החרדיים בעשרת האחוזים שניצלו הוא מזערי ביותר), בעוד שמתוך למעלה מחצי מיליון יהודי גרמניה הרוב שרדו, וכך גם שני שלישים מיהודי צרפת, 60% מיהודי בלגיה, רבים מיהודי איטליה וכמעט כל יהודי

ולמעשה גם במחשבה הלא-דתית. טיעון זה משקף את התפיסה הקבלית של הכלים השבורים, כלומר את הרעיון "שמשגלה עם ישראל נאוצו גלתה עמו גם השכינה". וכן, שבפועל העולם עצמו התנפץ, ותפקידם של היהודים הוא לאסוף את הניצוצות מהקליפות של העולם הגשמי ולבנות מחדש עולם בעל משמעות.

גרינברג סבור כי התרסקות העולם הדתי צריכה להביא לשינוי הגישה כלפי כל האידאולוגיות ולראייתן כלא-מוחלטות, וכן לפתיחות פלורליסטית כלפי רעיונות ומעשים. כל אדם רשאי להחזיק באמונותיו, אך אל לו לפקפק בתוקפן של דעות אחרות, אפילו הן מנוגדות לשלו. מסקנה זו מייצגת מהפך בתפיסה היהודית המסורתית, אך נראה שמעט מאוד אורתודוכסים או יהודים אחרים הולכים בעקבותיו של גרינברג, לפחות עד כה. קבלת גישה זו עשויה לתרום להרגעת המחלוקות הסוערות בין הזרמים השונים ביהדות, ואולי אף להצביע על דרך לנטרול הבעיה של צידוק הדין (גם אם היא לא תביא לפתרונה).⁵

אל אויברסלי

מלבד ניסיונות אלה ואחרים להסביר היכן היו אלוהים והאדם בזמן השואה, קיימת במסורת היהודית בעיה מרכזית, שראשיתה כבר בימי הנביאים: האם הגורם לכל האסונות שנחתו על העם היהודי הוא אי קיום מצוות אלוהים. אלוהי ישראל היה במקורו אל שבטי משגברו המצרים, האשורים והבבלים על עם ישראל והיה נראה כאילו האלים שלהם חזקים יותר מאלוהי ישראל, מצאו הנביאים הסבר מבריק. אלוהים הוא אויברסלי, והוא משתמש בממלכות השכנות כדי להעניש את

עמו על שלא מילא אחר מצוותיו. גם אם הקפיד העם להקריב קרבנות בבית המקדש (או במקדשים אחרים), הוא התעלם מחובות המוסר בתחום האישי והחברתי שניצטוו למלא. "מפני חטאינו" הפך להיות ההסבר לכל הפגעים שבאו על היהודים במהלך ההיסטוריה. זוהי גישה מיסטית לתיאור העולם: לו רק היו היהודים מציינים לאלוהים הם היו משפיעים עליו, ובאמצעותו היו משפיעים על ההיסטוריה,

מה הרלוונטיות של אלוהים לאדם, אם הוא מסתיר את פניו. אל נעדר הוא אל שהחליט להיות נעדר, וקשה להניח שהוא מעוניין להאזין לתפילות.

שכן אז היו מעשי האל מכוננים לטובת בני עמו. עולה מכך, שליהודים יש השפעה רבה על גורלם, שהרי אם יקימו את המצוות מובטח להם שגשוג. ביסודו של דבר הלכו הנצרות והאיסלאם בדרכי היהדות בראיית העולם כמערכת מיסטית.

הסבר זה הוא בעל ערך עצום לקבוצת מיעוט, המאוימת תמיד על ידי רדיפות מצד הרוב והנאלצת להתמודד לעתים קרובות עם סבל רב

שניאורסון הייתה נוקשה והיררכית יותר מאשר בחסידויות האחרות, שאף הן מושתתות על ציות לרבי ולנציגיו. הרבי היה הסמכות העליונה לכל דבר, מהחלטה אישית ביותר ועד למדיניות ציבורית. עד לעת האחרונה התערבה חב"ד במדיניות הישראלית לטובת הימין הקיצוני, ואף השפיעה על בחירתו של בנימין נתניהו לראש הממשלה בשנת 1996. ההתנגדות העיקרית לחב"ד במגזר החרדי באה מהישיבות הליטאיות שבהנהגת הרב אליעזר ש"ך. השמועה אומרת כי משנשאל הרב ש"ך איזו דת היא הקרובה ביותר ליהדות, ענה: "אולי לובביץ' (אָפּשׂר לובביץ')".

הרבי, שנפטר בשנת 1995, פעל לשכנוע יהודים להצטרף לתנועתו (בדומה ל"לידה מחדש" אצל הנוצרים), ובמיוחד בישראל. הוא עצמו סירב לבוא לישראל, בטענה שעל-פי התורה, אם תדרוך כף רגלו על אדמתה לא יוכל עוד לעזבה ("אז מה בכך?", עשוי לשאול השואל). ללהט המיסיונרי של התנועה יש מטרה, המעוגנת בתורת חב"ד: שמירת המצוות תמנע אסון נוסף ותבטיח את הנס של ההשגחה האלוהית, ששיאה יהיה בבוא המשיח. ראשי התיבות של שם הרבי, ממ"ש, מרמזות שהישועה ממשית. היא אמיתית וכבר כאן. אנשי חב"ד האמינו,

הוגי דעות חרדיים השקיעו מחשבה רבה כדי להסביר מדוע אלוהים פגע בחפים מפשע, כלומר בשומרי מצוות, ואפשר את הישדותם של החוטאים.

ורבים עדיין מאמינים, שמנחם מנדל שניאורסון הוא המשיח. מדבקות על מכוניות מכרזות: "משיח עכשיו" או "ממש עכשיו". על אף שהוא כבר נפטר ממשיכים מאמינים רבים לראות בו את המשיח, שלא יכול היה להתגלות משום שהדור עדיין אינו בשל לקבל אותו. רבים מאמינים שבבוא הזמן הוא יקום לתחייה ויתגלה כמשיח. מובן מאליו ששניאורסון הוא מנהיג חב"ד האחרון, שהרי אין צורך ברבי אחרי שהמשיח כבר הופיע.

למשיחיות המאפיינת את חב"ד יש שורשים במסורת ישראל: מצד אחד, גם ישו הוכר כמשיח על ידי יהודים נאמנים בני דורו (לפי דברי השליחים, משנשאל ישו אם הוא המשיח, הוא לא הכחיש אך גם לא אישר זאת במפורש, וכך בדיוק נהג גם מנחם מנדל שניאורסון). מצד שני, ניתן לראות בחב"ד המשך ישיר לתנועות המשיחיות שצצו ביהדות לאורך ההיסטוריה (משיח השקר הבולט ביותר הוא שבתאי צבי, שזנע את העולם היהודי במחצית השנייה של המאה ה-17, עד שהתאסלם).

היבט מרתק של משיחיות חב"ד הוא הקשר בינה לבין השואה. כל החסידויות החרדיות ראו בתקופה המודרנית, ובעיקר במאה העשרים, תחילת הגאולה, "עקבתא דמשיחא", (כמאמרו הידוע, משנת 1938, של ר' אלחנן וסרמן, ממנהיגי החרדים הליטאיים ומנהיג אגודת ישראל בדורו), ולכולן היה ברור שלפני התגלות המשיח צפויים זעזוע ומהפכה (גם כאן בולט הדמיון לפונדמנטליזם הנוצרי). בעולם החסידי החרדי של שנות הארבעים וראשית שנות החמישים שררה תמימות דעים שהשואה היא, קרוב לוודאי, אחד השיאים של חבלי המשיח המובטחים, ומיד בעקבותיהם יופיע המשיח. לאור זאת, האם שניאורסון לא היה הבחירה ההגיונית, הן מכוח אישיותו והן מכוח תפקידו? השתלשלות העניינים הזאת מבהירה מדוע התפשטה כל כך

דנמרק. עם זאת, גורלם של יהודי הולנד וצ'כיה היה כשל אחיהם במזרח. הוגי דעות חרדיים השקיעו מחשבה רבה כדי להסביר מדוע אלוהים פגע בחפים מפשע, כלומר בשומרי מצוות, ואפשר את הישדותם של החוטאים.

כמה מחשובי ההוגים החרדיים, בעיקר המודרניים שבהם, אך גם מלומדים מהקבוצות השמרניות, יצאו נגד הגישה של "מפני חטאינו". אל צדיק אינו יכול להיות מואשם באי-צדק מביש. האשמה כזו עשויה אפילו להיחשב לחילול השם. לורד עמנואל יעקובוביץ, שהיה הרב הראשי בבריטניה, טען שקשר סיבתי ישיר בין חטאי יהודים למעשי אלוהים יכול להתקיים רק בארץ ישראל (עם זאת, הוא פרסם גם פירושים אחרים).⁷

הפתרון לשאלה נמצא לא פעם בחזרה לנימוק "קטז'נו", אך הרב קלמן קלונימוס שפירא, רבה החסידי של פיאסצנא ומחבר אוסף הדרשות שנישאו בשבתות בגטו ורשה בשנים 1940–1942, חשב אחרת (הוא עצמו לא שרד ונספה בשואה).⁸ הרב מסביר שייסורי היהודים הם ייסורי אלוהים עצמו. השואה לבטח לא נגרמה בשל חטאיהם, אף שהם אכן היו חוטאים, אלא הייתה חלק מתכניתו של אלוהים לגבי האנושות בכללותה, ולגבי היהודים בפרט. השאלה שהציב הרב הייתה, האם הסבל לא היה גדול מדי, והאם הסכנה שעמו של אלוהים יושמד לא איימה על הצלחת התכנית האלוהית? היה ניתן להניח שדי בסכנה הזאת כדי לגרום לאל להתערב, אך הדבר לא קרה. אמנם במקרה זה נדחה הטיעון "מפני חטאינו", אולם הרבי מפיאסצנא, וכן הוגי דעות ואנשי רוח גדולים אחרים, אינם מייצגים את דרך החשיבה של רוב המנהיגים החרדיים מהדור שאחרי השואה; גישתם של אנשים כמו יואל טייטלבוים והרבי מלובביץ, מנהיג חב"ד (כפי שנראה בהמשך), טיפוסית יותר ומקובלת יותר.

כמה מלומדים דתיים הומניסטיים (כמו ואלטר צבי בכרך, ניצול אושוויץ, בדברים שאמר בתכנית רדיו בישראל) הציעו דרך אחרת, אולי הגיונית ומעניינת יותר, להתייחס לשאלות אלה. הם הודו שהם כועסים על ריבונו של עולם ואף מוכנים להתווכח אתו, אך הם לא חדלו מלהאמין בו, כי אלוהי סיני חייב להתקיים. נראה שקו טיעון זה, שיש לו שורשים עמוקים במסורת היהודית, מכֹּנֶן כנגד כל הסבר תיאולוגי המתייחס לשואה.

שליח האל המשיחי

אחת התנועות הדתיות ביהדות שהתפתחה במהירות רבה במיוחד היא חב"ד (חכמה, בינה, דעה). התנועה (יש אומרים שזו כת) נוסדה בסוף המאה ה-18 ובראשית המאה ה-19 בידי גדול התורה ר' שניאור זלמן מלאדי. במאה התשע-עשרה היה מרכז התנועה בעיירה לובביץ', ולכן עד היום מכונה המנהיג העומד בראשה "הלובביצ'ר". חב"ד פועלת במרחב רב להפצת היהדות, על-פי גרסתה, והיא מאופיינת באמונה משיחית ערה, המתפתחת ומשתנה על-פי נסיבות הזמן. היא מצדדת בעלייה לארץ ישראל, אך מתנגדת לציונות, הנתפסת כעיוות חילוני של החלום היהודי. למרבה האירוניה, נשיאה השלישי של מדינת ישראל, שהיה ממנהיגי תנועת הפועלים החילונית בארץ, היה צאצא של מייסד החסידות, ואף נקרא על שמו, זלמן שז"ר (ראשי תיבות של שניאור זלמן רובשוב).

הרבי האחרון, מנחם מנדל שניאורסון, שהיה חתנו של הרבי הקודם, הביא למהפך בתנועה. אחד מביטוייו של המהפך היה שימוש בטכנולוגיה מודרנית, בעיקר לצורכי תעמולה. הדגש בתנועה הושם על לימוד תורה ועל הפצת חסידות חב"ד, והיא עשתה שימוש בשיטות חדשניות לגיוס מאמינים, שיטות שהועתקו, ללא ספק, מתנועות פונדמנטליסטיות פרוטסטנטיות בארצות הברית. המשמעת שהנהיג

משיחיותו של הרבי והתקבלה על רבים: בזמן השואה היה אלוהים חייב לשלוח את משיחו, ועל פי אמונתם של רבים מחסידי חב"ד, הוא אכן עשה זאת.

במשך שנים רבות לא דן הרבי בסוגיית השואה ישירות (הוא עצמו ברח מצרפת הכבושה). בשנים 1971-1973 הוא פנה למאמיניו ביידיש בשו"ת או במאמרים, שנכתבו בצורה עממית, ולא הפנו לשכבת עילית של תלמידי חכמים. בשנת 1980 פרסם בית ההוצאה לאור בכפר חב"ד שבישראל את המאמרים האלה בחוברת שנקראה "מדע ואמונה".

לפני שננתח את הכתוב בעמודים 115-124 שבחוברת, חשוב לציין כי האחראים לתעמולה של חב"ד (לא הרבי עצמו) מכחישים שאלה באמת דברי שניאורסון. תחילה הם טענו כי בית ההוצאה לאור של חב"ד איננו הסמכות הרשמית או החוקית של כתבי חב"ד. טענה זו

יצחק דניצ'ג, מצבה לנוסלים

מוזרה מאוד, כיוון שהפרסום הופיע באישור התנועה ויצא לאור בכפר חב"ד, שהוא מרכז התנועה בישראל. אחר כך הם טענו כי החסידים שרשמו את דברי הרבי (שנאמרו ביידיש) לא דייקו או לא ירדו לסוף דעתו. גם טענה זו מוזרה, כי הרבי עצמו ודאי הגיה כל טקסט שפורסם בשמו, על אחת כמה וכמה בחיבור בעל חשיבות תיאולוגית כה רבה, גם אם הוא פוּן לציבור הרחב, ואולי דווקא משום כך. אנשים עשויים לטעון שהסתרת האמת שימשה לרבי דרך להתכחש להצהרותיו בלי לומר זאת במפורש. אולם התחמקות כזאת אינה מתאימה לאדם זה, שלא היסט להביע את השקפותיו. לאמיתו של דבר, הוא אף אישר את הקטעים שבטקסט, כפי שעולה ממכתב שכתב ב־28.8.80, בתגובה למאמר שפורסם בעיתון השמאל "על המשמר" ב־22.8.80, פרי עיטה של חברת הכנסת חייקה גרוסמן.⁹ לא זו בלבד שהרבי חתם על המכתב, הוא אף תיקן בו כמה מילים ופסקאות בכתב

על־פי הרבי מלובביץ', אלוהים הוא כל־יכול וצודק; כל־יודע ומכיר את חטאיו של כל אדם; שופט עליון שצדקו מוחלט; והשואה אינה יוצאת דופן, אלא אירוע נוסף במסגרת הפרעות שבאו על היהודים.

ידו. גרוסמן התקיפה אותו על דברי החוברת, והרבי, שכנראה לא הרגיש בנוח לנוכח התקפתה, ענה לה. גרוסמן, שהנהיגה את שרדי המורדים בגטו ביאליסטוק בתקופת השואה, הייתה הסמל של היהדות הלוחמת בשואה, והתקפתה פגעה בו. בתגובתו הוא מגן במפורש על

הנכתב בחוברת, אם כי הוא מציין שהניסוח אינו מדויק וכי הוא עיבוד של דבריו (ראה בהמשך).

החוברת של הרבי הייתה חלק מתהליך הפופולריזציה שחל בתנועת חב"ד מאז שנות הארבעים. מנחם מנדל שניאורסון היה בעל ידע עצום בכל כתבי היהדות הקלאסית ובקי מאוד גם בתחומים רבים ומגוונים של השכלה כללית (הוא היה סטודנט במכללה הטכנית של פריז לפני הגיעו לארצות־הברית), ואף ידע לדבר ולקרוא בכמה שפות. חשיבות רבה נודעת גם לעוצמתן ולייחודן של אמונותיו המוסריות. הוא היה חסיד אדוק של קודמו וקרובו, רבי יוסף יצחק שניאורסון (הרי"צ), מנהיג והוגה דעות מקורי. (מנחם מנדל לקה בשבץ הלב, שגרם להידרדרותו הארוכה והכואבת עד הסתלקותו, בעת שעלה לקברו של הרי"צ.)

'גוי משוגע', שליח האל

רבי יוסף יצחק עמד בראש חב"ד

בשנות השואה. כמנהיגים חרדיים אחרים, גם הוא ראה באירועי אותן השנים חבלי משיח, המבשרים את בוא הגאולה הסופית ליהודים, ובאמצעותה גם לאנושות כולה. למעשה, הוא היה משוכנע שהרדיפות באירופה הן רק הפתיח לפרעות חמורות יותר שיבואו על היהודים בארצות־הברית בשל התנהגותם החטאה שם. על אף שלא כך קרה, הוא נשאר איתן באמונתו שהמשיח עומד לבוא, בתנאי שהיהודים יעשו תשובה. אלוהים חיכה לתשובת העם כדי לשוב ולהתגלות, ולכן נדרשה פעולה מיידית ויסודית להפצת תורת חב"ד. מנחם מנדל פעל בכל מאורו להגשמת חלומו של הרי"צ, והציב את הפצת רעיונות חב"ד בצורה עממית כאסטרטגיה מרכזית של התנועה.¹⁰

הקביעה הראשונה במאמרו של שניאורסון היא האקסיומה שחומרת העונש שמטיל אלוהים היא כחומרת החטא. השאלה הנשאלת היא, כיצד ניתן להסביר את השואה "וכן הגזירות שבכל הדורות, שהם לכאורה למעלה מכל מידה". תשובת הרבי היא שעצם השאלה מצביעה, ראשית כול, על כך שאלוהים הוא כל־יכול וצודק; שנית, על כך שהוא כל־יודע ומכיר את חטאיו של כל אדם; שלישית, שכשופט עליון צדקו הוא מוחלט; ורביעית, שהשואה אינה יוצאת דופן, אלא היא אירוע נוסף במסגרת הפרעות שבאו על היהודים. הרבי התעלם ממחקר של עשרות שנים שהוכיח כי לא היה תקדים לשואה, לא מבחינת מטרם של הנאצים להשמיד את העם עד היסוד, לא מבחינת ההגדרה הגזעית, ולא מבחינה זו שלא הייתה אפשרות להתחמק מההשמדה על־ידי המרת הדת.

הרבי טוען בחוברת שהשואל מבין שאלוהים הוא גם בורא העולם וגם השופט העליון, שהרי אם לא כן לא היה כל טעם בשאלה, כי לא היה נגד מי להביע התנגדות. כל מי שאינו מזהה את אלוהים ככזה חייב "להתקומם כנגד דימוי ג'ונגל, שבו משתולל איזה גוי בלתי שפוי ורוצח אנשים".

שניאורסון, שהיה כאמור בקי גדול במחשבת ישראל, הכיר כמובן את

ניתן להסיק מדברי הרב מלובביץ' לגבי השואה, שביסודה הייתה השואה חיובית, משום שאלוהים הוא טוב, ואין ספק שהוא גרם אותה כדי להציל נפשות רבות על חשבון גופן. על-פי דבריו ה'ניתוח', הוא 'תיקון', כלומר חזרה של הפרט, של החברה ושל העולם כולו לסדר אלוהי. התיקון נעשה למען האדם 'המנותח' והוא כל כך גדול, שהסבל הכרוך בהשגתו רחוק מלהיות שווה לו.

האל כרופא מומחה

טענה זו היא פופולררציה של ההבחנה שעשה מורו, רבי יוסף יצחק, לא רק בין גוף לנפש, אלא גם בין "הנפש הבהמית" ו"הנפש האנושית". דברים דומים נאמרו גם על-ידי מלומד גדול אחר, רבי אברהם הכהן קוק, שבדרך כלל לא תמך בפתרונות בסגנון חב"ד. הרב קוק הוערך, ובצדק, שכיחן כרב הראשי הראשון של פלשתינה עד פטירתו בשנת 1935, הבחין אף הוא בין שני סוגים של נפשות: לדעתו, ההבדל בין נפש היהודי (וכוונתו הייתה כנראה רק לנפש הגבר היהודי, בהתאם לאופיין האנטי-פמיניסטי של הדתות המונותאיסטיות) לבין נפש הלא-יהודי עמוק יותר מההבדל בין נפשו של הלא-יהודי לנפש של בעל חיים. "הנפש החייתית" (של הלא-יהודי) עסוקה בהבלי העולם הזה, ו"הנפש האנושית" מכוונת לאל ולמצוותיו.

הרבי לא הסתפק בהכללה זו, והוסיף בחוברת דימוי חסידי שכדאי להביאו כאן במלואו:

"תאר לעצמך, אדם נקלע לבית החולים ונכנס לחדר ניתוחים. לפני מתגלית תמונה מהרידה: אדם כפות שוכב על שולחן הניתוחים ומסביבו כעשרה אנשים רעולי פנים, בידיהם סכינים ומתכוננים הם לקטוע את אחד מאבריו. אם דייעותיו - של "אורח" זה - ברפואה ובכל הקשור בנושא זה הן אפסיות, הרי אדם זה בטוח כי הוא עד לתופעה קאניבילית. ובוודאי יפרוץ בצעקות, וינסה להזעיק עזרה כדי "להציל" את ה"קורבן" מיד ה"גולנים". וכל זאת משום שאינו מבין כלל ברפואה, ואינו יודע את מצבו של החולה בעבר, בהווה ובעתיד. לו ידע, שאותו איבר העומד לקטיעה, מודעל ללא תקנה, ומסכן את חיי החולה, וכדי להציל את חייו חייבים הרופאים ובראשם הפרופסור, לנתח ולקטוע את האיבר הנוגע - כי אז לא היה זועק ומרעיש שמים וארץ! וכמשל כך הנמשל: הקב"ה, כאותו פרופסור מנתח, יודע את אשר לפניו, ורוצה בטובתן של ישראל, הרי ברור שכל מה שעשה, לטובה עשה. אילו עשה זאת אדם בן תמותה, כי אז יש מקום - לעיתים - להרהורים ולערעורים על מעשיו, אולם כאשר "המנתח המומחה" הוא הקב"ה, אין מקום לטענה כלל".

משמעות המשל ברורה, ויש בו אולי האשמה עצמית שלא במתכוון. בניגוד לסיפורים חסידיים קלאסיים, שבהם בדרך כלל מופיע אלוהים כמלך (שהרי הוא "מלך מלכי המלכים"), כאן אלוהים הוא פרופסור או מנתח מומחה. ומוסיף הרבי: "הגיוי הוא בהחלט לקבוע שמבחינה רוחנית לא היתה כאן פגיעה... הסבל שסבלו... קדושים וטהורים - זמני בלבד, ואין ערך כלל ליסורי הגוף הזמניים לעומת חיי הנצח של הנשמה".

המסורת המיוחסת לאלישע בן אבויה (המכונה גם "אחר"), שהיה מגדולי התורה בתקופת התלמוד, ואשר מתוך הידע הרב שהיה לו ביהדות הגיע למסקנות אתאיסטיות. אלישע בן אבויה כפר בעיקר, וטען כי בעולמנו "לית דין, ולית דייך". לדעתו של הרבי אין כל היגיון בטענתו של "אחר". אם אין אל, מי שיחזר את הגוי המשוגע? אלא אם נניח, כמו "אחר", שאין שופט על-אנושי בעולם, ברור שאיש לא שלח לכאן את הגוי המשוגע, ושבני האדם הם בלבד אחראים למעשיהם. אולם על-פי ההיגיון של שניאורסון, היטלר נשלח על-ידי אלוהים, וזאת מחשבה מאוד לא נעימה. כמו שדאינו לעיל, ניתן להסיק אותה מסקנה מדברי הרב הרצוג, שנאמרו כבר בשנת 1942, ומהצהרות של רבנים רבים אחרים. יש לציין כי אתאיסט או אגנוסטיקן לא היה שואל את הרבי לגבי הצדק של אלוהים, אלא היה מכחיש את קיומו של אלוהים או את הרלוונטיות שלו, ולכן תשובת הרבי על גוי בלתי שפוי לא הייתה רלוונטית כלל.

במכתבו לחייקה גרוסמן כותב הרבי כי בכללות, "התוכן (של החוברת, כמצוטט במאמרה) מתאים, ולא באתי בזה בטרונאי ו"ו שלא נהגה כשורה בציטוטים שהביאה במאמרה, ומסביר שאלוהים היה גם "מנהיג לכל הברואים בעת השואה".

תגובת הרבי בחוברת נכללת בגישה של "קטונג". אלוהים הוא כל-יודע, כל-יכול וצודק, והוא "מנהל בכל יום ובכל שעה - ללא הפסק מנוחה - משפטיהם של כ-4 ביליוני בני אדם. היתכן להרהר אחר מידותיו ולומר "שהנהגתו אינה ישרה, משום שאינה מתקבלת על דעתך? והיתכן שהנברא יתיימר להביא את בוראו?"

לו היה הרבי נעצר כאן, כפי שעשו גדולי תורה אחרים, הייתה טענתו משכנעת: אם איננו יכולים להבין את דרכי אלוהים, ברור שלא ניתן לתת להן כל הסבר. אולם הוא המשיך, ומיד לאחר שהצהיר כי לא ניתן להסביר את מעשי אלוהים הוא חיפש הסבר, ובעיקר ניסה להשיב לשאלה "אולי בכל זאת יש איזה הסבר".

במסורת היהודית רבנים אינם מחכים תמיד עד שיישאלו, ולעתים הם עונים לשאלה ששאלו את עצמם, ונראה שכך קרה גם כאן. השיטה זחה לזו שנקטה לפני כן. הרבי פותח בקביעות אקסיומטיות: ראשית, ברור ש"אין רע יורד מלמעלה". מכאן נובעת הנקודה השנייה, ש"בתוך הרע והסבל של הצרות, טמון טוב רוחני ונשגב". וביודעו שהצהרה זו תעורר התנגדות רבה, הוא מוסיף: "אף-על-פי שאין שכל אנוש משיגו, קיים הוא בכל תוקפו". ובכעין סינתזה הוא מגיע למסקנה זו: "הנה כך קיימת גם אפשרות ששואה פיזית תהיה טובה רוחנית, משום שתחומי הגוף והנפש אינם בהכרח מקבילים".

הנחתו של שניאורסון משקפת את הגישה הפונדמנטליסטית היהודית המקובלת: אלוהים הוא טוב לחלוטין וצודק לחלוטין, ולכן אינו יכול להיות המקור לרע המושלם. מהו, אם כן, מקורו? הוא אינו עונה על כך ישירות, אך ניתן אולי למצוא את התשובה ברעיון הצמצום שהוזכר לעיל. אלוהים נסוג מהעולם כדי לאפשר בחירה חופשית, וחופש הבחירה מאפשר לבחור להיות רע. ההמשך הרגיל לטענה זו בדתות השונות (לא רק ביהדות) הוא ששכרם של עושי הטוב יינתן להם בעולם הבא (אף שבכמה מקומות במקרא נאמר ההפך). כדי להגיע לנקודה זו בטענתו, מסביר הרבי את ההבדל בין גוף לנפש. הגוף הוא הקיום הגשמי בעולם הגשמי; ברור שקיום זה נמצא ברמה נמוכה יותר מאשר רמת הקיום של הנפש, שהיא התכונה הנצחית הרוחנית באדם, ורק אותה כדאי להציל. הוא עשוי אם כן לומר, שמה שטוב לנפש אינו טוב בהכרח לגוף. מהבחנה זו ניתן להסיק לגבי השואה שביסודה הייתה השואה חיובית, משום שאלוהים הוא טוב, ואין ספק שהוא גרם אותה כדי להציל נפשות רבות על חשבון גופן.

על פי הלובביצ'ר, אלוהים אחראי באופן ישיר לשואה. השואה הצילה את עם ישראל משום שקטעה את האיבר הנגוע. אין הוא מציין מה היו החטאים, היכן היה הנגע, היכן פשה הריקבון. עלינו להניח שהחטאים היו מזוועים, משום – שה'ניתוח' הכרית קרוב לשישה מיליון יהודים, כולל ילדים.

במכתבו לגרוסמן תזר שניאורסון ומספר את הסיפור, ובכך מאשר אותו, ומציין: "בנוגע לדוגמא שכתבתי של 'ניתוח' – מעולם לא שמעתי ממי שהוא שיאמר שניתוח לחולה זה עניין של עונש להחולה, כי אם אדרבה, הפכו. מובן אשר ניתוח הנעשה למישהו בראש, הרי זה בעיקר לטובתו הוא. לשאלתה (של גרוסמן – י.ב.) הריטורית במאמרה, מי הוא המנתח? וכו', בוודאי אין צורך להסביר ולא האימל הוא המנתח, ולא יתפאר הגרזן על החוצב בר'."

ניתן לפרש דברים אלה שהיטלר (הגרזן בידי אלוהים המנתח) אינו אלא כלי, וזה אכן מה שהסיקה גרוסמן מהקטע. ואז ממשיך שניאורסון: "בן אדם אינו אימל וגרזן אלא בעל בחירה הלהיות אימל, ולכן הוא אחראי למעשיו. אשר לתפקיד של היטלר ימ"ש וכו', הרי מה שאמרתי אינו חידוש משלי, ומקורו בתורתנו הנקראת "תורה-אור", בקשר עם חורבן הבית הראשון."

כאן מביא הרבי ציטוטים מירמיהו כ"ה 9 ("נבוכדנצר עבדי") ומישעיהו י' 5 ("הוי אשוד שבט אפי"), המראים כי משמיד עם ישראל היו מכשיר להעונות. שניאורסון חוזר למשל המנתח, וכותב: "בדורנו (אני – י.ב.) מוכרח לומר שהו עניין של "ניתוח", ז"א עניין של תיקון, ובהדגשה שהתיקון הוא בשביל המנותח, ותיקון עד כדי כך שהצעיר אינו מעריך לתיקון הבא על-ידו". עובדת המוות אינה רלוונטית, משום שיהודי אדוק מאמין בחיי העולם הבא.

היסוד החשוב ביותר במכתבו של שניאורסון הוא הודאתו שהמשל על המנתח והניתוח הוא שלו, ושהוא השתמש בו להראות שהשואה הייתה מעשה אלוהים, ושהיא התרחשה כדי לעשות "תיקון", או בלשון ימינו "לגאול את ישראל", על-ידי ביטול חולשות היהודים והצבעה על חטאיהם. על-ידי כך הם יוכלו למלא שוב את תפקידם כעמו של אלוהים, זה מה שהרבי רוצה, ולדעתו זה גם מה שאלוהים רוצה.

שהידים בשרות האל

מובן מאליו שהתיאוריה מעלה כמה קשיים. היטלר נעשה נבוכדנצר, שוט בידי אלוהים (ולוואי שהיטלר היה מתחשב כמו נבוכדנצר!). ניתן להסיק מכך שאלוהים אחראי באופן ישיר לשואה, והרבי לא נרתע מלהגיע למסקנה זו. השואה הצילה את עם ישראל משום שהיא קטעה את האיבר הנגוע, ובכך הגענו שוב לנימוק "מפני חטאינו". עם זאת, הרבי לא ציין במפורש בשום מקום מה היו החטאים, היכן היה הנגע, היכן פשה הריקבון. עלינו להניח שהחטאים היו מזוועים, משום שה'ניתוח' הכרית קרוב לשישה מיליון יהודים, כולל ילדים.

הסבל לא היה כה נורא כפי שעשויים לחשוב, אומר הרבי בחוברת: הסבל והכאב של האנשים הטהורים והקדושים היה זמני בלבד, ואין כל ערך למצוקה זמנית של הגוף, בהשוואה לחיי הנצח של הנשמה. הדברים נשמעים כמעט כדוקטרינת מונרו יהודית: העולם הבא מגויס כדי לתקן, כביכול, את האיזון בעולם הזה. גישה זו מבוססת על

ההשקפה המסורתית שיש חיים לאחר המוות. מאז ומעולם היה המפלט האחרון של הפונדמנטליזם הדתי והקנאי להניח שהסבל הוא זמני בלבד, ושאל הנשמה ניצלת, היא תעלה השמימה. האינקוויזיטור הראשי של ספרד, תומאס טורקומואדה, היה מאשר את הקביעה הזאת בהתלהבות: הטיעון הוא דרך מצוינת להבטיח את התנהגותו הנינוחה של הקורבן בדרכו אל מותו.

שניאורסון המשיך ופיתח את הגישה הזאת. יהודי דתי רואה בקידוש השם על-ידי סבל וייסורי מוות את הדרגה הגבוהה ביותר של קיום המצוות. הקדוש המעונה אמור להודות לאלוהים על שזכה להיות קורבן. בעיני הרבי, יהודים דתיים שנספו בשואה מתו מות קדושים, ובכך נפלה בחלקם זכות גדולה. בדבריו אלה התכוון הרבי לענות, לפחות במידת מה, על הטענה (שלא הובעה עדיין במאמרו) שיהודים דתיים רבים היו קרבנות. הם מתו על קידוש השם, הזכות הגדולה מכולן. גישה זו דומה במידה רבה לגישתם של הקנאים המוסלמים, הרואים כקדוש את מי שמת במלחמת קודש ("שהיד"), אם כי השהידים אינם קרבנות סבילים, אלא חיילים חמושים. בשתי התרבויות מובטח למקדשי השם חלקם בעולם הבא.

בהדרגה ניכס לעצמו הממסד הדתי את כל היהודים שנספו בשואה, וראה גם בהם, ולא רק בשומרי המצוות, יהודים מאמינים שנהרגו על קידוש השם. יחס זה מצביע על שינוי קל במשמעות המושג הדוגמאות הקלאסיות של קידוש השם, רבי עקיבא, שעונה למוות בידי חיילים רומאים בגלל אמונתו, ויהודים אדוקים רבים בתולדות עם ישראל שהעדיפו למות ולא להמיר את דתם או לעבור על איסורים חמורים, אינן מתאימות לקרבנות השואה. בשואה לא נהרגו היהודים בגלל אמונותיהם, והם לא יכלו להימלט מגורלם על ידי המרת הדת, על-ידי כפירה או על-ידי שינוי אידאולוגיה. הם הושמדו על שום היותם יהודים, כלומר על שום היותם צאצאים של שלושה או של ארבעה סבים יהודים. לא הייתה להם כל אפשרות של בחירה אישית בקביעת גורלם: הם נהרגו בגלל עצם היוולדם. אבותיהם נרדפו אף הם על שום יהדותם, אך לפי המסורת היהודית היה בסבלם יסוד מוסרי חשוב, רצון חופשי, שלא היה קיים בשואה. היהודים הומתו כולם, גם אם בחרו להתנצר או להיות קומוניסטים, וללא הבחנה בין אזרחים נאמנים וצייתנים לפושעים. אם יהודים אלה אכן מתו על קידוש השם, הם היו לקדושים על כורחם, ואלה תרתי דסתרי, שכן מות קדושים הוא רצוני מעצם הגדרתו. מי שאינו חפץ במוות קדושים ונרצח למרות הכול, הוא קרבן ולא קדוש. על כן אינו יכול להסכים עם ידידי הנערץ, אמיל פקנהיים, הטוען כי כל היהודים שנרצחו בשואה הם קדושים, כיוון שנהרגו על קדוש השם. טענה זו, הרווחת יותר ויותר בקרב היהדות הדתית, אינה יכולה להתקבל על דעתי.

האל הסומר

כאן הסתבך שניאורסון בסתירה: מצד אחד, היהודים הלא-דתיים אמורים להיות הסיבה לעונש שהטיל אלוהים המנתח על עמו, ומצד שני, מותם אמור להיחשב כקידוש השם.

משענה הרבי על חלק מהשאלה, הוא שואל מפורשות: כיצד אפשר להסביר את מותם של יהודים דתיים כה רבים. כדי לענות על כך הוא עושה שימוש במשל הרווח בחוגים הדתיים:

קורה שסוטרם לאדם על פניו, גם אם ביצע את המעשה הרע בידיו. הסיבה לכך היא שהעונש אינו סוג של נקמה, חס וחלילה, אלא אמצעי להשיבו מדרכו הרעה. כדי שהעונש ישפיע על דרכיו של האיש, הוא מוצא אל הפועל כסטירה על הפנים, שהן המאפיין הייחודי ביותר לאדם. הוא אשר קרה לעם ישראל: מלבד קבלת עונש כבד מבחינה

משה שטרונוס, 98

יקטן חובם של אותם יהודים בעולם הבא, ובר בבר יגדל צד הזכות בחשבוננו של החטיד המשכנע.

החסידיים באירופה הנאצית השתוקקו לקיים את המצוות, דווקא בגלל המצב הנורא, אולם השואה לא אפשרה להם לעשות זאת. הם רצו לרצות את אלוהים, אך לעתים קרובות נבצר מהם הדבר. שניאורסון מציין את אחת הדוגמאות המובהקות של ההומניזם בדת היהודית בהזכירו לקוראיו שפיקוח נפש דוחה שבת, כלומר שמצווה היא לבטל את השבת אם קיים הסיכוי הקל ביותר שעל-ידי כך תינצל נפש אחת מישראל (לא של גוי, כמובן).

אולם אם זו מצוות אלוהים, ואם הכוהן הגדול רשאי שלא לשמור את יום הכיפורים כדי להציל נפש מישראל, מדוע לא הציל אלוהים עצמו את מיליוני הנפשות בשואה? תשובתו של שניאורסון היא שוב: אין דרכנו דרכו, אותו טיעון שפתח בו את הדיון ואשר נזנח בהמשכו: "ברור שאין אנו - הנבראים, מסוגלים להבין את משפטיו". וכאן חוזר הרבי למסורת הומניסטית חשובה אחרת ביהדות: "ששומה עלינו לזעוק פני מלך, ולבקש שח' יסיר מעלינו כל גזירות קשות. ולא עוד, אלא שצריך לתבוע: מדוע עשה ה' ככה". מותר

למחות, משום שמחאה כרוכה ברצון ללכת בדרכי האל. הדוגמאות הידועות ביותר היו הסיפורים על ר' לוי יצחק מברדיצ'ב, שחי בראשית המאה ה-19, שהיה מתווכח עם אלוהים למען העניים והמסכנים בקהילתו. שאלה ראויה לדיון היא האם התערבותו הניבה תוצאות, אולם ברור שכמחנך מתווכח הכיר שניאורסון בערך הפסיכולוגי של המחאה כנגד גורל שאין להסבירו, גם אם אין בה תועלת. אחר-כך שוב מתייחס הרבי למשל הראשון, ומסביר שזה משל בלבד ואין להבינו כדימוי מדויק. לדבריו, מנתח עשוי להיאלץ לכרות איבר של החולת, אולם אלוהים יכול, לו רצה בכך, למנוע את השואה ולהביא ליהודים רווחה רוחנית מבלי שיצטרכו לחוות את הזוועות. הרבי לא מצא כל תשובה מדוע בחר אלוהים שלא לעשות זאת, כל שהיה בידו להציע הוא למחות לפני האל ולשמור על מצוותיו. לדבריו, אין סתירה בין השניים.

טענה זו אינה משוללת היגיון פנימי: האל הוא כליכול, הוא היה מסוגל למנוע את ההשמדה, ולא ניתן להסביר את הימנעותו מכך אלא בקביעה שקצרה ידנו מלהבין את דרכיו. אך הרי זה עתה הסביר שניאורסון מדוע אלוהים הביא את השואה, והאשים בכך את היהודים הלא-דתיים!

מבוי סתום

בחלק האחרון של מאמרו דן הרבי בהתקוממותם של החילוניים נגד אלוהים. בהסתמכו על תורת חב"ד מתעמת הרבי עם מורד מדומה ואומר לו, שלו היה דוחה את היהדות לאחר שרכש בה ידע מלא, כמו שהיה ל"אחר", היה נחשב באמת למורד, כי היה מבין נגד מה הוא מורד. אולם רוב המורדים בימינו הם בורים, והמוניע שלהם אינו מרדנות (שהרי אינם יודעים נגד מה הם יוצאים), אלא עצלות ותאוונות. טענה זו היא נהדרת, ואף נכונה בחלקה. היא מושמעת גם מפי כל מטיף קתולי, פרוטסטנטי או מוסלמי קיצוני.

כמותית (שישה מיליון איש), הועצם העונש פי כמה וכמה בכך שהמכה הנוחתה על הקבוצה המובחרת שבעם [כלומר האוכלוסיה הדתית בכלל, והצדיקים שבה בפרט].

החשיבה האליטיסטית האופיינית כל-כך לחרדים (ולשמאל הקיצוני היהודי) נראית כאן בבידור: הרבנים והישיבות הם "פני הדור"; בני אדם אינם שווים בעיני אלוהים ובעיני האדם, וחלקם, כמו אצל אורול, שווים יותר. נשים, כמובן, אינן מזכרות במאמרו, הן חפצים דוממים, של זעם, של רצה, של חטא. הלשון היא זכרית כולה. אצל שניאורסון הנשים הן תוסף הכרחי לגברים, ואין לציין אותן במפורש כשדנים בגורל הדור, אלא לעתים בלבד, כחלק מהקורבנות. באופן מעשי, וגם על-פי ההלכה, רבנים נוצלים לפני תלמידיהם, ותלמידים לפני בני משפחתם.¹¹

לטיעון של שניאורסון היבט נוסף: הוא טוען שהסטירה ניתנה על "הפנים" בשל חטאי אחרים. כלומר, לא זו בלבד שבגלל הלא-דתיים קרתה השואה ושהם האחראים למותם של הדתיים, מעשיהם הרעים עלולים להביא אסונות דומים נוספים ומעכבים את בוא המשיח. דברי הרבי אינם חריגים, וניתן למצוא דעות דומות במקורות חרדיים אחרים. הכול מסכימים, אם כן, שהחזרה בתשובה צריכה להיות בעזיפות עליונה, ולא מסיבות רעיוניות מופשטות בלבד, אלא משני טעמים מעשיים, הקשורים זה בזה: האחד הוא שאי-האמונה של הלא-דתיים

מסכנת את חיי כולם, והשני, משום שחזרתם בתשובה תזרו את הגאולה. ברור שזהו רצונו של אלוהים, הנגלה לשניאורסון בעל הכישורים המיוחדים לדעת זאת.

אולם הטיעונים שהועלו עד כה לא הניחו את דעתו של הרבי. החרדים בכלל, וחב"ד בפרט, נוקטים גישה דיאלקטית למציאות. מחד גיסא, היא מבוססת על ציפייה לביאת המשיח ועל אמונה בחיי העולם הבא, ומאידך גיסא, היא ממוקדת מאוד בעולם הזה: ביהדות יש אמונה עזה בכוהן הפלאי של תפילות ושל קיום המצוות, ולכך מכון שניאורסון בצטטו את דברי אלוהים: "והיה אם שמע תשמעו אל מצותי אשר אנכי מצוה אתכם היום, ונתתי מטר ארצכם בעתו" (דברים יא 14-13). דהיינו: התגובה האלוהית על שמירת המצוות היא רווחת חיים והארכתם.

אשמים הלא-דתיים

לא קל ליישב את השואה עם תמונת החיים הזו. עם זאת, יש דרך לעשות זאת את הנאמר בפרקי אבות ד יז: "יפה שעה אחת של תשובה ומעשים טובים בעולם הזה מכל חיי העולם הבא" פירש הרבי כמשל, ולא באופן מילולי. הוא טען כי אדם זכאי לחיי עולם הבא אם קיים את המצוות בעולם הזה, וכל אי ציות להן, כמו אי הנחת תפילין, גורע מזכותו של אותו אדם (והכוונה לגבר) מזכות זו. היהדות החרדית, כולל חב"ד, דוגמה בגישתה זו לגישת הנצרות. הרבי אף נקט אסטרטגיה של אש וגופרית, המקובלת כל-כך בקרב הקיצונים הנוצרים, משום שייחס תשיבות רבה לרעיון שחיי העולם הבא מותנים במעשי האדם בעולם הזה. חשיבות זו נבעה לא רק מתוך שרצה להסיר ספקות מלב מאמיניו, אלא גם כדי לעודדם במשימתם העיקרית, להפיץ את תורת חב"ד. מכוח אותה גישה ואותה משימה נשלחים חסידי חב"ד לפינות רחוב, לבתיים ולשדות תעופה, שם הם מנסים לשכנע את העוברים והשבים להניח תפילין, רק מעט, רק פעם אחת. בכך, הם מאמינים,

גאל תומרקן

ושוב, ההיגיון בטיעון של הרבי לקוי. כדי לדהות פילוסופיה של דת או של מערכת רעיונות מורכבת אין צורך להתעמק במשמעויות המושגים,

ונראה שדי בהשגת הבנה טובה של העקרונות המרכזיים ושל הרעיון בכללותו. למעשה, ניתן לטעון את ההפך מקו המחשבה של הרבי: כדי להחליט אם לאמץ מערכת אמונות יש להשתכנע תחילה בתקפותה, לפחות במבט שטחי, ורק אחר-כך מוצדק ללמוד להכיר אותה ביסודיות. אדם מגיע להחלטה אם לאמץ אמונה או לא בסוף תהליך הבדיקה, שכן לפרטי הטענות אין כל תוקף אם העקרונות אינם מקובלים עליו. וכפי שכבר צוין לעיל, בניגוד להנחתו של שניאורסון גם הכופר אינו מתעמק בדרכי פעולתו של האל. הוא מכחיש את קיומו מכול וכול, או את קיומו של אל שהוא גם כלי-כול וגם צודק. באפשרות זו אין הרבי דן כלל.

מה משתמע מכל הנאמר לעיל? ראשית ומעל לכל, עלינו גלות הבנה ואמפתיה לטלטלה הרגשית והאינטלקטואלית שתוללה השואה בעולם היהודי הדתי והחרדי, ובעיקר בעולם החסידי. מבחינה זו נמצאים כל היהודים, דתיים ולא-דתיים כאחד, באותה סירה. שפע הניסיונות להתמודד עם הטראומה אינו נופל מזה של הניסיונות להתמודד עם האמונה האישית. ניתן לחוש בחיבוטי הנפש האמיתיים, המעונים ומלאי הסתירות של שניאורסון, את הזעזוע ואת ייסורי הנפש של מאמין כן המנסה למצוא תשובות לשאלות בלתי אפשריות ונטולות מענה. לכן, למקרא תשובתו של הרב אין מקום לתגובה רגשית. עם זאת, כיוון שבתשובתו יש משום גינוי עצמי, הריהי קביעה נדירה בעולם החרדי. דברי שניאורסון תשובים לא רק בשל מרכזיותה של תב"ד בעולם החרדי (ובפוליטיקה היהודית והישראלית), אלא גם משום שהרבי אמר, או רמז בבירור, את מה שרובנים חרדיים אחרים פחדו לומר: שהשואה היא פועלו של אל צדיק, שהיא נגרמה בשל חטאי היהודים, ושהיטלר היה שוט בידי האל, המשכה של זרוע האלוהים, כלומר שליחו. קבלת רעיון זה הופכת את כל הניסיונות לחקור את השואה ולהסביר את אשר קרה בה, למיותרים.

האמננו קטונו מלהבין את דרכי האל? האם יש לטענה זו על מה לסמוך? בשואה נספו לפחות מיליון ילדים שלא הגיעו למצוות, ואיש לא יטען שהם היו אחראים למעשיהם או למחדליהם, או שהם חטאו לפחות על-פי הפירוש היהודי למושג "חטא". אמת, יש גם מסורת המטילה את עוון האבות (ומה עם עוון האימהות?) על הבנים (ומה עם הבנות?), אולם המסורת שאיש בעונו יומת מקובלת יותר, כלומר שכל איש (או אישה) אחראים למעשיהם ולכן גם לעונשם.

השאלה המטרידה ביותר מכול היא מדוע מתו הילדים האלה. על-פי ההסבר החרדי, הדבר קרה משום שאלוהים לא התערב, על-אף שהיה יכול לעשות זאת ועל-אף שידע שהם עומדים להירצח. אם התשובה היא שאיננו יכולים להבין מהן כוונותיו של האל, אזי התגובה הפשוטה והנדושה, אך הנכונה ככל הנראה, היא שאין לנו כל רצון להבין את

כוונותיו ואת סיבותיו, אם נוכל להבין ואם לאו, משום שכל סיבה שהיא, אלוהית או אנושית, לאי מניעת מותם של מיליון ילדים כשניתן לעשות זאת היא פשע. אפשר לשפוט זאת כפשע על-פי אותן אמות המוסר שכביכול נקבעו בהשפעה אלוהית. שאם לא כן, אלוהים הוא השטן, ויהודים אינם תפצים להאמין בשטן.

הן מנחם מנדל שניאורסון והן אחרים מהעולם החרדי, שהיו אינטליגנטים מאוד ולרוב גם נערצים בדין, מבחינה מוסרית, לא הצליחו לענות על השאלה מדוע נספו הילדים. כל עוד אין מישהו שיוכל לתת מענה מספק יותר לשאלה זו, אולי מגודת ראות דתית, תשובתו של ואלטר צבי בכרך אינה כה רעה: לכעוס על אלוהים, אך להמשיך להאמין בו. מזווית לא-חרדית, ואף מזווית לא-דתית, התיאולוגיה עדיין לא מצאה תשובה לשאלת השואה. הסברים היסטוריים, סוציולוגיים, פסיכולוגיים ואולי אפילו פילוסופיים הניבו פתרונות טובים יותר. עד כה אין כל רלוונטיות לפתרונות התיאולוגיים. זוהי, למעשה, עמדתו בנושא. התיאולוגיה של השואה מרתקת, אך היא מובילה למבוי סתום. ■

1. ראו - אליעזר שביד, *בין חורבן לישועה*, הקיבוץ המאוחד, 1984.
2. אני מודה לפרופ' אבי שגיא מאוניברסיטת בראיילן על ניתוחו המעמיק של עניין זה בכינוס שהתקיים ביד ושם ב-9.1.99.
3. ראו - מרטין בובר, *פני אדם*, מוסד ביאליק, ירושלים, 1966, עמ' 221-231.
4. Eliezer Berkovitz, *Faith offer the Holocaust*, New York 1973, *Rassimil Emil Fackenheim, Quest of the Past and Present*, Beacon, Boston, ff 1979, 229-243.
5. פנחס פלאי, *בחיפוש אחר; לשון דתית לשואה*, מאסף ירושלים, כרך 12 / 11, 1977 עמ' 105-125.
6. אשר להוגים חרדיים, ראו בספרו של א. שביד, *כ"ל*.
7. Irving Greenberg, *History, Holocaust and Covenant*, *Holocaust, and Genocide Studies*, Vol. 5, no. 1, 1990, pp. 1-12.
8. גרינברג הציג דעות אלה בכנס ביד ושם ב-7.1.1999.
9. בין הרבנים שהביעו דעות אלה בולטים: יואל טייטלבוים, *יואל משה*, דוניטש, מיריוק, 1961, ניסן וולטרן, ויצחק הוטנר: *A Path Through the Ashes*, Mesorah, New York, 1986.
10. חיים עוזר גרודזינסקי, ש"ת אחיעזר, גרבר, וילנה, 1939; אלחנן וסרמן, עייקבתא ד'משיחא, נצה, תל-אביב, 1942; מנחם הרתום, *הרהורים על השואה*, דעות, 18, 1961/2, עמ' 31-28.
11. פנחס פלאי, (שם, עמ' 108) מקשה על תיאודיציאה זו באומרו שע"י צידוק מעשי האל מאשימים מינה וביה את עם ישראל כולו, ויראת הכבוד שלנו מול קורבנות השואה מונעת מאתנו לקבל הסברים אלה בקלות.
12. Immanuel Jacobovitz, *Some Personal, Theological and Religious Resources to the Holocaust*, *Holocaust and Genocide Studies*, Vol 3, no. 4, 1994, pp 373-376.
13. קלמן קלוינימוס שפירא, *אש קודש*, חסידי פיאסצנה, ירושלים, 1960. ניתוח אצל שביד, שם, עמ' 105-154.
14. מכתבו של שניאורסון נמצא אצל מאיר אורקין, האלמן של חייקה גרוסמן, בקיבוץ עברון, עותק ברשותי.
15. שביד, שם, עמ' 39-64.
16. ראו - אפרים זורוף, *פרשת היתרי כניסה לשאנחאי ב-1941*, שאלת ההעדפה בחצלה נפשית, קובץ ירושלים י"ג, תש"ס, עמ' 237-256.